

ВСТУП

Актуальність теми (обґрунтування вибору теми дослідження). Як свідчить світова практика державотворення, долю і стан держави формують основні закони – конституції, прийняття яких закладає основу цього процесу та, як правило, передує практиці державного будівництва. Сучасна наукова правова думка створює підвалини державного конституційного процесу.

Для українського конституціоналізму характерними є як традиційні, так і нові явища теоретичного та практичного характеру. Про це свідчить прийняття низки конституційно-правових актів від Декларації про державний суверенітет України до останніх змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Саме завдяки плідній законотворчій діяльності представників українського суспільства були прийняті конституційні акти та відбулись доленосні події, в результаті яких державний та суспільний лад в Україні було змінено. Україна вийшла на світову арену як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава, рівноправний член світового співтовариства. В країні був започаткований інститут президентства, створені нові органи державної влади - Верховна Рада, Кабінет міністрів, Конституційний Суд, система місцевого самоврядування; людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнано найвищою соціальною цінністю у державі.

Теоретичним підґрунтям зазначених політико-правових процесів послуговували досягнення та наукові здобутки як вітчизняної, так і світової наукової конституційної думки. Конституціоналізм в Україні, маючи певні історичні витоки, є порівняно новим явищем, що, внаслідок недостатньої теоретико-наукової розробленості, обумовлює науково-практичну невизначеність його змісту. Констатуємо про наявність певних значних досягнень у розвитку вітчизняного конституціоналізму, на даний час бракує фундаментальних досліджень у галузі застосування положень Конституції, як норм прямої дії, реалізації визначеного в основному законі механізму

охорони та захисту основних прав і свобод фізичних та юридичних осіб; ще не сформовано концепцію конституціоналізму організації та механізму функціонування публічної влади, а забезпечення та охорона конституційного правопорядку і конституційної законності не є досконалыми.

Важливого значення сьогодні набуває критичне сприйняття теоретико-правових надбань конституціоналізму зарубіжних країн, сприйняття та запровадження позитивного досвіду, новацій, у розрізі національних традицій. У зв'язку з цим, є нагальною потреба комплексного аналізу теоретичних і практичних проблем, що обумовлюють генезис українського конституціоналізму.

Актуальність дослідження, з огляду на сучасні явища та процеси, характерні для українського конституціоналізму, зумовлена також потребами визначення подальшого розвитку конституційної теорії для розробки та вдосконалення механізмів реалізації Конституції, формування науково-практичної парадигми сучасного українського конституціоналізму, втілення принципів конституціоналізму у політико-правову дійсність.

У процесі дослідження проблем становлення і розвитку українського конституціоналізму був здійснений аналіз праць вітчизняних представників загальнотеоретичних і галузевих правових дисциплін: А. З. Георгіци, В. О. Гергелійника, В. С. Журавського, А. П. Зайця, В. М. Кампо, В. В. Копейчикова, Л. Т. Кривенко, Л. Р. Наливайко, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, В. Я. Тація, В. П. Тихого, Ю. М. Тодици, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка, М. В. Цвіка та інших; проаналізовано науковит надбання юристів-теоретиків у галузі конституційного права, представників інших галузей права, загальної теорії держави і права зарубіжних країн: М. В. Баглая, О. О. Кутафіна, В. В. Лазарева, О. А. Лукашової, М. М. Марченка, О. М. Медушевського, Л. С. Морозової, В. С. Нерсесянца, Ж. І. Овсепян, А. С. Піголкіна, Л. Б. Тіунової, Ю. О. Тихомірова, В. І. Фадєєва, В. О. Четверніна, В. Є. Чиркіна та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами (кафедральними темами). Дослідження виконано на кафедрі

теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби. Тема дипломної роботи відповідає темі наукових досліджень кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби на 2017–2021 роки «Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової та соціальної держави» (державний реєстраційний номер № 0117u007209).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є дослідження становлення та розвитку вітчизняного конституціоналізму, а також формулювання на цій основі напрямків удосконалення сучасного конституціоналізму в Україні.

Визначена мета зумовила постановку та вирішення таких завдань:

- з'ясувати концептуальні основи системи українського конституціоналізму;
- визначити основні критерії періодизації становлення і розвитку українського конституціоналізму;
- здійснити класифікацію загальних принципів українського конституціоналізму;
- сформулювати авторське визначення поняття конституціоналізму;
- проаналізувати систему українського конституціоналізму;
- дослідити конституційну думку щодо реалізації конституції та її охорони.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що регулюють етапи становлення та розвитку українського конституціоналізму, сучасний стан та перспективи його розвитку з огляду на теорію і практику конституційного будівництва в Україні.

Предметом дослідження є етапи становлення і розвитку конституціоналізму в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою обрано діалектичний метод наукового пізнання правових явищ і процесів, який дає змогу розглянути їх у розвитку і зв'язку між собою та суспільством, виявити основні закономірності і тенденції становлення й розвитку

конституціоналізму і його складових. Використовувався також ціннісний підхід, який засновується на необхідності отримання не лише наукової, а й ціннісної інформації про об'єкт дослідження. Принцип об'єктивності застосовувався при систематизації та класифікації джерельної бази і фактологічного матеріалу, встановленні вірогідності та повноти інформації.

Серед загальнонаукових методів використовувалися методи системно-структурного та функціонального аналізу - при виявленні ролі конституційно-правових актів та відповідних теорій у становленні й розвитку українського конституціоналізму. Історико-правовий метод застосовувався при дослідженні походження українського конституціоналізму. Застосування методів багатофакторності, моделювання і прогнозування дозволило розробити пропозиції щодо удосконалення конституційного законодавства, зокрема законодавства про структуру парламенту, місце і роль Президента, Конституційного Суду України у системі органів державної влади, основні права і свободи людини й громадянина, гарантії захисту цих прав і свобод тощо. Використання серед спеціальних методів формально-юридичного і порівняльно-правового дало змогу проаналізувати систему законодавства під кутом зору основних принципів українського конституціоналізму та виробити пропозиції щодо його удосконалення. Використання політологічного аналізу та статистичних методів дозволило розкрити систему українського конституціоналізму та ступінь реалізації його складових.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у формулюванні авторської концепції становлення і розвитку українського конституціоналізму.

У межах проведеного дослідження одержано такі результати, які складають наукову новизну:

- концепція визначення поняття конституціоналізму – це категорія, яка визначає місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходять вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини, гарантії прав і свобод людини і громадянина;
- концепція системи українського конституціоналізму, яку

утворюють чинна Конституція України як нормативно-правовий акт, теорія, історія, Конституції України та існуючий конституційний лад;

- запропонована періодизація основних етапів розвитку українського конституціоналізму на такі основні етапи: 1) український конституціоналізм початку XVIII–XIX ст., пов'язаний з прийняттям і дією першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та козацько-гетьманським державним будівництвом; 2) український конституціоналізм середини XIX ст. – початку XX ст., пов'язаний з формуванням численних проектів майбутньої української державності; 3) український конституціоналізм періоду 1919–1991 років, пов'язаний з прийняттям низки конституцій, в тому числі першої діючої Конституції УРСР 1919 р., пануванням єдиної марксистської (марксистсько-ленінської) теорії конституції; 4) конституціоналізм періоду незалежності України, головним досягненням якого є Конституція суверенної України 1996 р.;

- доведено, що теорія і практика українського конституціоналізму з часу його виникнення значною мірою ґрунтувались і ґрунтуються на досягненнях світового конституціоналізму, але в цілому є відносно цілісними та самостійними і характеризуються наявністю низки положень, невластивих більшості конституцій світу і теорій конституціоналізму, щодо єдності, соборності української держави, статусу глави держави, форм правління і державного устрою, статусу національних меншин тощо;

- дістало подальшого розвитку положення про те, що загальними принципами українського конституціоналізму є принципи: верховенства Конституції у правовій системі; верховенства права у суспільстві і державі; поділу і обмеження державної влади; нормативного закріплення правових процедур; суверенітету Українського народу; взаємної відповідальності держави і особи; реальності прав і свобод, їх охорони, непорушності, гарантованості; відкритого громадянського суспільства; наступності конституційних ідей;

- значними досягненнями сучасного українського конституціоналізму

є якісно нова організація державної влади та система місцевого самоврядування; внесено ряд пропозицій з удосконалення реалізації Конституції та її охорони.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що автор здійснив теоретичне узагальнення питання становлення і розвитку вітчизняного конституціоналізму.

Результати дослідження можуть бути використані:

1) для подальших теоретичних досліджень проблем сучасного українського конституціоналізму;

2) у законодавчій практиці для вдосконалення нормативної бази з питань організації державної влади, правового статусу особи, діяльності Конституційного Суду України, реалізації Конституції;

3) у практичній діяльності державних органів і установ виконання покарання;

4) у навчальній сфері в процесі викладання курсів “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Порівняльне конституційне право”, “Історія політичних і правових вчень”, “Історія України”, “Історія держави і права України”, а також для науково-дослідної роботи студентів, слухачів, аспірантів вищих закладів освіти юридичного профілю.

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра. Основні положення і висновки роботи обговорювалися на V заочній науково-практичній конференції «Кримінально – виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави» (м. Чернігів, 25 жовтня 2019 р.).

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які об’єднують дев’ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

1.1. Основні ідеї українського конституціоналізму до початку XX ст.

Становлення українського конституціоналізму пройшло декілька етапів, зумовлених прийняттям відповідних конституцій, конституційних актів або підготовкою їх проектів. Даний критерій дає змогу провести таку періодизацію формування українського конституціоналізму:

1. Український конституціоналізм початку XVIII–XIX ст., пов'язаний з прийняттям і дією першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та козацько-гетьманським державним будівництвом.

2. Український конституціоналізм середини XIX ст. – початку XX ст., пов'язаний з формуванням численних проектів майбутньої української державності.

3. Український конституціоналізм періоду 1919–1991 років, пов'язаний з прийняттям низки конституцій, в тому числі першої діючої Конституції УРСР 1919 р., пануванням єдиної марксистської (марксистсько-ленінської) теорії конституції.

4. Конституціоналізм періоду незалежності України, головним досягненням якого є Конституція суверенної України 1996 р.

Витоками українського конституціоналізму, який з'являється на початку XVIII століття (з прийняттям Конституції П. Орлика 1710 р.), були насамперед державне будівництво в Україні X–XVII століть та національні джерела - політико-правові ідеї (вчення) тих часів. Досліджуючи період (X–XIV ст.), можна стверджувати, що Київська Русь і Галицько-Волинське князівство були особливими державами у сучасному розумінні. Вони мали своєрідні механізми політичної влади. Глава держави - великий князь -

зосереджував законодавчі, виконавчі і судові повноваження. Проте він враховував думку таких інституцій, як боярська рада та народне віче [1, с. 18–20].

Перший етап становлення українського конституціоналізму (початок XVIII ст. – середина XIX ст.) пов'язаний з підготовкою і прийняттям першої української Конституції П. Орлика 1710 р. та козацько-гетьманським державним будівництвом. Аналіз Конституції П. Орлика 1710 р. та інших актів того часу неможливий без дослідження практики державного будівництва.

XVIII ст. характеризується суттєвими обмеженнями автономії України аж до її знищення. В цілому, апарат влади і управління зберігся від попередньої епохи незмінним. Номінально автономію очолював гетьман, виключаючи роки: 1722–1727, коли керувала Перша Малоросійська Колегія; 1734–1750, коли влада перейшла до Міністерського правління або Правління гетьманського уряду; 1764–1781 - час правління Другої Малоросійської Колегії.

Перша Малоросійська Колегія - центральний орган державного управління у справах Лівобережної України. Вона складалася з президента, шести командирів розташованих в Україні полків та прокурора, яких призначав цар. У цивільних справах даний орган підлягав Сенату в Петербурзі, а у військових - головнокомандуючому російськими військами в Україні [2, с. 132]. Основною формою діяльності колегії були засідання. Думки з приводу певного питання висловлювалися членами колегії по чергово, починаючи з молодших чинів. Справи вирішувалися більшістю голосів [3, с. 40]. Колегія наділялася всією повнотою влади. Вона здійснювала нагляд за грошовими і натуральними поборами, що надходили в її розпорядження, а про їх витрати звітувала перед Сенатом. Гетьман міг надавати колегії лише поради. Він та генеральна старшина діяли через президента колегії. З 1723 р. колегія отримала право давати накази старшині.

Правління гетьманського уряду, що формувалося з трьох українців і

трьох росіян, продовжувало втручатись у внутрішні справи України. У 1734 р. заарештований весь Київський магістрат, конфісковані давні хартії прав. Таким шляхом намагалися знищити місцеве самоврядування.

Друга Малоросійська Колегія складалася з восьми членів – чотирьох вищих офіцерів російської армії та чотирьох представників генеральної старшини. У період діяльності колегії відзнаки державної гідності: прапор, печатки, гетьманські клейноди тощо були відправлені до Москви - Україна позбавлялась автономного становища у складі Росії.

У 1775 р. знищена Запорізька Січ. 1781 р. у зв'язку з адміністративною реорганізацією всієї імперії традиційні 10 полків Лівобережжя ліквідовані. Натомість засновувалися три намісництва - Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Одночасно українські адміністративні, судові і фінансові установи замінювалися на російські аналоги. У 1783–1784 рр. ліквідується козацька армія, а у 1783 р. офіційно запроваджується кріпосне право. В армії скасовуються всі старшинські чини, українські загони розподіляються між російськими полками [4, с. 155–158].

Важливе конституційне навантаження мали кодифіковані джерела права. Зокрема, “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743) містили норми про статус верховної влади, привілеї шляхетського стану, військову службу, порядок судового діловодства, міську самоуправу, хоча, в основному, документ регулював питання цивільного, кримінального, сімейно-шлюбного та спадкового права. Кодекс закріплював у всіх положеннях привілейоване становище козацької старшини, шляхти і верхівки духовенства. Проте, як зауважує І. Крип'якевич, “Права” так і не отримали офіційного затвердження і використовувались як неофіційний підручник [5, с. 244].

Виданий у 1767 р. “Екстракт малоросійських прав” містив норми державного, адміністративного та процесуального права. Систематизація і розподіл правових норм за розділами проведені залежно від предмета регулювання та викладені в хронологічному порядку прийняття нормативних

актів. Вступ містив укази про створення загальнодержавної комісії, вибори депутатів від України та Малоросійської колегії. Витяги з юридичних актів за розділами трактували: 1) Про головне управління в Малій Росії; 2) Про суди; 3) Про справи; 4) Про провадження справ; 5) Про державні маєтки; 6) Про ревізії; 7) Про комісаріат; 8) Про міста; 9) Про шляхту, її переваги та маєтки; 10) Про духовенство, його переваги та маєтки; 11) Про козаків, свободи та їх маєтки; 12) Про чиновників малоросійських; 13) Про артилерію; 14) Про простий народ; 15) Про греків (членів Ніжинського братства).

Збірник твердо стоїть на позиції утвердження автономії України. Повна власність на землю, неповна на селян, права і привілеї в обов'язках перед державою - такий зміст розділів про становище панівної верстви [6, с. 168; 7, с. 247].

Першочергове значення в історії українського конституціоналізму мали “Пакти й Конституція прав та вольностей війська Запорозького” П. Орлика 1710 р. Як уже зазначалося, згаданий акт є критерієм виділення першого етапу становлення українського конституціоналізму. Документ ввійшов в історію як державна конституція, оскільки містив реальну модель держави, засновану на природному праві народу на самовизначення.

Умовно Конституцію можна поділити на дві частини - декларативну і власне суспільний договір. Серед декларативних положень вирізняють такі ідеї: 1) концепція етнічно-державницької історії української нації; 2) державна незалежність України; 3) православна віра як державна релігія, щоб “вовіки міцніла одна-єдина Віра Православного Східного Обряду”; 4) вічність і непорушність державних кордонів, “тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького”; 5) затвердження шведської протекції; 6) необхідність встановлення дружніх і союзних стосунків із Кримським ханством.

Згідно з Конституцією Україна проголошувалася парламентською республікою. Законодавча влада передавалася парламенту (Генеральній Раді) у складі генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками і

сотниками, генеральних радників від полків (по кілька “знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів” від кожного полку) і послів від низового війська Запорізького. Питання для обговорення формулював і вносив гетьман. Генеральна Рада скликала тричі на рік - на Різдво, Великдень і Покрову - для вирішення найважливіших справ державного і суспільного життя.

Найвища виконавча влада належала гетьману, який “про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи” радився з генеральною старшиною. Питання обговорювалися не через посередників - “особистих слуг”, а безпосередньо. Гетьман також зобов’язувався про будь-яке листування з іноземними державами повідомляти генеральну старшину. У свою чергу остання доповідала про всі публічні справи, що перебували в її віданні. У період між сесіями парламенту гетьман із радою генеральної старшини вирішували законодавчі питання: “Якщо... з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішити такі справи за порадою Генеральної Старшини” [8, с. 35]. До складу генеральної старшини тепер входить ще й генеральний скарбник (міністр фінансів), який “взяв... під свою опіку державну скарбницю, відав... млинами і всіма прибутками і дбав... про них не для власної, а для загальної потреби” [9, с. 37], зі своїм апаратом: по два підскарбії в кожному полку, яким підпорядковувалися по одному скарбнику в кожному місті. Згадані посадовці “мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов’язані опіватися видатками, щороку складаючи звіти - звітуючи про своє управління” [10, с. 38].

Місцеву адміністрацію складали полковники і полкові ради старшин (до яких входили і генеральні радники від полку), полкові і міські підскарбії та нижча адміністрація. Судовій владі приділили менше уваги. Вказувалося, що найвищий у державі Генеральний Суд уповноважений розглядати всі

судові справи державної ваги. Правосуддя здійснювалося незалежно від гетьмана, який “не повинен карати... із власної ініціативи і помсти” [11, с. 37].

У 1709 р. І. Скоропадський підписує “Решетилівські статті”. У них зазначається: українське військо підпадає під російське командування, в містах залишаються воєводи; Москва контролює фінансову діяльність гетьманського уряду; угоди царя надсилаються лише гетьману. Останній не повинен при зверненні до монарха згадувати “козацьку вольність”. При гетьманові призначається міністр-резидент (наступного року призначили вже двох) для контролю за економічною, фінансовою, військовою та зовнішньоекономічною діяльністю гетьманського уряду [12, с. 255–256].

“Рішительні статті” 1727 р. ще більше обмежили повноваження нового гетьмана України Д. Апостола (1727–1734). Гетьман не мав права вести дипломатичні переговори з іншими державами. Уся кореспонденція з іноземними країнами пересилалася до Петербургу. Лише з Польщею і Кримом з дозволу царського резидента могли підтримуватися стосунки. Кандидатів на посади генеральної старшини та полковників вибирала старшина з-поміж себе, а імператор остаточно затверджував ці кандидатури. Нижню старшину призначав гетьман самостійно [4, с. 410]. У військових питаннях гетьман підпорядковувався генерал-фельдцехмайстрові (раніше тільки цареві). Гетьман обирався проводилося за згодою царя. Генеральний Суд перетворювався на колегіальну установу, в якій засідали троє українців і троє росіян, а головним суддею був цар. Даний орган формувався як вища апеляційна інстанція. Засновувалось окреме фінансове управління - “канцелярія зборів” - з двома підскарб'їями (росіянином та українцем), що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Крім того останнього позбавили керівництва Військовою Генеральною Канцелярією: для цих потреб призначали окремих чиновників. Відтепер генеральний писар мав виконувати суто технічні функції [13, с. 86–87].

Отже, перший етап становлення українського конституціоналізму

(початок XVIII ст. – середина XIX ст.) пов'язаний з підготовкою і прийняттям першої української Конституції П. Орлика 1710 р. Документ втілює важливі принципи конституціоналізму: чітке визначення тріади державної влади, повноважень конкретних державних органів; вперше в історії України наближені до сучасних аналогів структура Конституції, техніка викладення правового матеріалу. Період, що розглядається, характеризується суттєвими обмеженнями автономії України аж до повного її знищення. В цілому апарат влади зберігся від попередньої епохи незмінним. Номінально автономію очолював гетьман, виключаючи роки: 1722–1727, коли керувала Перша Малоросійська Колегія; 1734–1750, коли влада перейшла до Міністерського правління або Правління гетьманського уряду; 1764–1781 - час правління Другої Малоросійської Колегії.

Другий етап становлення українського конституціоналізму (середина XIX ст. – початок XX ст.) пов'язаний з формуванням численних конституційних проектів і теорій та прийняттям перших конституцій і конституційних актів майбутньої української державності.

У середині XIX ст. більшість українських земель на Лівобережжі, Правобережжі і на Півдні, так звана Малоросія, перебувала у складі Російської імперії. Західноукраїнські території - Галичина, Північна Буковина та Закарпаття - були окраїнами Австрійської імперії.

Судова система Малоросії середини XIX ст. неоднакова. У Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях судами першої інстанції були станові суди: у повітах - земські суди для дворян і селян; у містах - магістрати і ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією вважалися губернські суди (палата кримінального і палата цивільного суду). Крім того, в Одесі створено комерційний суд, а в губерніях - совісні суди для розгляду справ про злочини божевільних і неповнолітніх. Новоутворені надвірні суди розглядали кримінальні і цивільні справи різночинців, а також військових і чиновників, які тимчасово перебували на тих землях у справах служби. На Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) судову

систему очолював головний суд - апеляційна інстанція для судів повітових, підкоморських, магістратів і ратуш. Повітовий суд - станова установа для дворян і селян, магістрати і ратуші - для міщан і купців, підкоморський суд - суд першої інстанції у межових справах. Совісні суди на Правобережжі не утворювалися, хоч аналогічні функції виконував головний суд. Судова система на Лівобережжі (генеральний, повітовий і підкоморський суди) подібна до системи Правобережної України [14, с. 117–118].

Судова реформа 1864 р. запровадила подвійну систему судів: місцеві суди - одноособовий мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат; загальні суди - окружні суди, судові палати і Сенат. В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ за списками земських і міських управ формувалася інститут присяжних засідателів. Дія реформи поширювалася, в основному, на центральні губернії. Інші території створювали лише місцеві суди [15, с. 129].

Стосовно західноукраїнських земель зауважимо, що протягом ХІХ ст. вони були найбільш відсталими територіями Австрійської імперії. Керівництво краєм здійснював призначений імператором губернатор, якому підпорядковувалося губернське присутствіє. Галичина поділялася на циркули (округи), очолювані окружними старостами. У містах діяли магістрати у складі бурмістра і призначених урядом радників. Для управління окремими провінціями (коронними краями) на Буковині і Галичині імператор призначав намісників. Поряд з намісництвом як центральним органом діяли місцеві - повітові старости, які мали широкі адміністративно-господарські повноваження. Аналогічно в міських і сільських громадах функціонували бурмістри і войти, підпорядковані повітовим старостам.

На відміну від Галичини і Буковини Закарпаття у складі Угорщини в окремий край не виділялося. Вся територія поділялася на жупи (області), влада в яких належала наджупанам і піджупанам. Автономія сіл здійснювалася через сільські представництва, постійними виконавчими органами яких були сільські управління на чолі зі старостами [16, с. 300].

Революція 1905–1907 років заклала якісно нові зміни в державному ладі Російської імперії. 6 серпня 1905 р. проголошується маніфест “Про затвердження Державної думи” і приймається Положення про вибори в Державну думу. Згаданий орган набуває якості законодавчого, створеного на основі прямого, загального виборчого права. Дещо пізніше з посиленням реакції положення маніфесту обмежуються Законом про вибори Державної думи від 11 грудня 1905 р., Положенням про Державну думу від 23 лютого 1906 р. та Положенням про Державну думу від 24 лютого 1906 р. [17, с. 279–280].

Поштовхом до реального конституційного процесу в Україні стала організація в березні 1917 р. Центральної Ради - найвищого територіального органу влади, що складався приблизно зі 150 представників усіх губерній, міст, політичних партій та національних меншин. У квітні 1917 р. Всеукраїнський національний з'їзд підтвердив представницький характер Центральної Ради, обрав новий її склад та голову. З квітня по червень 1917 р. виконавчим органом Центральної Ради була так звана Мала рада, яка швидко стала керівним осередком, оскільки формувала ініціативи до порядку денного сесій, готувала проекти найважливіших рішень (часом приймала і проголошувала їх іменем Центральної Ради), відала фінансами, підтримувала зв'язки з місцевими органами влади. З червня 1917 р. розпочав роботу новий виконавчий орган - Генеральний секретаріат (Рада народних міністрів), який відав фінансовими, продовольчими, земельними, міжнаціональними та іншими справами [18, с. 82–87, 98–99, 101].

8–15 вересня 1917 р. відбувся з'їзд народів Росії, на якому прийнято постанову “Про федеративний устрій Російської Федерації”. З'їзд засудив надмірну централізацію законодавчої і виконавчої влади, русифікацію народів колишньої царської імперії; визнав право останніх на скликання краєвих Установчих зборів, які повинні визначити своє ставлення до центральних органів федерації та головні принципи внутрішнього автономного ладу [19, с. 162–163].

Підґрунтя становлення української державності заклали чотири універсали. У I Універсалі (10 червня 1917 р.) Центральна Рада проголошувала себе “вибраним органом” українського народу. Місцевими органами ставали губернські та повітові ради, волосні, сільські народні управи паралельно з комісарами Тимчасового уряду. Як уряд автономної України діє Генеральний Секретаріат, який формували генеральні секретарства на чолі з генеральними секретарями [20, с. 101–105].

II Універсал (3 липня 1917 р.) - своєрідний договір між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Підкреслювалася мета новоствореної держави: “Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Рада в порозумінню з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для пропозиції їх на затвердження Установчим Зборам”. При цьому спроба самочинної (без згоди Установчих Зборів) реалізації ідей автономії заперечувалася [21, с. 164–168].

III Універсал (20 листопада 1917 р.) підкреслює федеративний принцип стосунків з Росією. Документ зазначає: 1) “однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її”; 2) Центральна Рада і Генеральний Секретаріат охороняють права і революцію “не тільки нашої землі, але й усеї Росії”; 3) остаточні форми державного ладу визначатимуться на Українських і Всеросійських Установчих Зборах. III Універсал затверджує загально визнані демократичні права людини і громадянина: свободу “слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи й мешкання”. Проголошується конфіскація поміщицького, церковного, монастирського землеволодіння і передача землі народу без викупу; встановлення 8-годинного робочого дня; введення амністії за політичні виступи та ліквідація смертної кари як міри покарання; визнання за національними меншинами права на “національно-персональні автономії”; негайний початок мирних переговорів та укладення справедливого миру [22, с. 398–401].

IV Універсал (22 січня 1918 р.) проголошує низку інших важливих

положень щодо державного ладу України: 1) створюється Українська Народна Республіка, незалежна від Росії; 2) до скликання парламенту - Установчих зборів - влада тимчасово здійснюється Центральною Радою та її виконавчим органом - Радою Народних Міністрів; 3) запроваджується державно-народний контроль над банками; 4) націоналізуються “найважливіші галузі торгівлі” [23, с. 102–105].

Отже, другий етап становлення українського конституціоналізму (середина XIX ст. – початок XX ст.) пов’язаний з формуванням численних конституційних проектів і теорій та прийняттям перших конституцій і конституційних актів майбутньої української державності.

1.2. Особливості розвитку конституціоналізму в Україні 1919–1991 років

Третій етап становлення українського конституціоналізму (1919– 1991 років) - конституціоналізм радянської епохи. Він характеризується прийняттям символічних українських конституцій несuverенної української держави, пануванням єдиної марксистсько-ленінської теорії конституції.

Цей етап становлення українського конституціоналізму розпочинається у березні 1919 р., коли остаточно оформилася радянська форма державності. Правову основу організації і діяльності державного апарату УСРР закріпила Конституція 1919 р. Центральними органами проголошувалися Всеукраїнський з’їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, Рада Народних Комісарів. Найвищим органом влади УРСР вважався з’їзд Рад, який скликався ВУЦВК не більше двох разів на рік, а в період між з’їздами - ВУЦВК. Місцевими органами влади були міські та сільські Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові, волосні з’їзди Рад. [24, с. 69–77]. Конституція 1919 р. стала основою для прийняття численних кодексів (Кримінального, Кримінально-процесуального, Виправно-трудоного,

Цивільного, Цивільного процесуального, Земельного, Водного, Шлюбно-сімейного тощо). Ухвалені кодекси відображали завдання нової державної політики [25, с. 57].

Конституція УСРР 1929 р. залишила вищими органами влади Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, ВУЦВК і Раднарком. З'їзди Рад скликалися один раз на 2 роки, сесії ВУЦВК - тричі на рік. Президія ВУЦВК відтепер видавала декрети, постанови і розпорядження, а також затверджувала декрети і постанови Раднаркому. Президія отримала право законодавчої ініціативи у вищих органах влади СРСР, скасування рішень Раднаркому і наркоматів УРСР та окружних виконкомів. Місцевими органами влади вважались окружні та районні з'їзди Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що збиралися один раз на рік, та їх виконкоми з президіями. Конституція 1929 р. закріплювала права УСРР: приймати власну Конституцію, яка відповідала б Конституції СРСР; право на територіальне верховенство, на утворення власних органів державної влади і управління; право прийняття в громадянство України; право на здійснення законодавства і управління в межах своєї компетенції з дотриманням принципу верховенства загальносоюзних актів. Права і свободи надавалися трудящим. Основний Закон проголошував неприпустимість пригнічення національних меншин, можливість користування рідною мовою [26, с. 83–103].

Конституція УРСР 1937 р., побудована на основі та згідно з принципами Конституції СРСР 1936 р., законодавчо закріпила перемогу соціалізму, соціалістичних виробничих відносин. УРСР проголошувалася державою робітників і селян, де вся влада належить трудящим міста і села в уособленні Рад депутатів трудящих. Вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом ставала Верховна Рада УРСР, до компетенції якої належало: затвердження народно-господарських планів і держбюджету, керівництво всіма галузями виробництва, встановлення місцевих податків і зборів, організація суду, надання громадянства УРСР тощо. Урядом

республіки була Рада Народних Комісарів, яка здійснювала керівництво народними комісарами та іншими підпорядкованими їй інституціями, спрямовувала діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, слідувала за виконанням господарських планів, державних і місцевих бюджетів, забезпечення громадського спокою. Органами місцевого державного управління визнавалися обласні, міські, районні, сільські та селищні Ради депутатів трудящих та їх виконкоми. Конституція вперше визначала порядок створення судових і прокурорських органів та головні принципи їх діяльності. Основний Закон встановлював широкі політичні, соціально-культурні та економічні права громадян [27, с. 104–130].

Конституція УРСР 1978 р. не внесла суттєвих змін до структури органів влади і управління. Вищим конституційним органом республіки залишалася Верховна Рада УРСР, організацію роботи якої забезпечувала Президія. Вищим органом державного управління проголошувалася Рада Міністрів УРСР, підзвітна Верховній Раді УРСР. Центральними органами державного управління були міністерства, державні комітети та відомства, місцевими - обласні, міські, районні, районні в містах, сільські та селищні Ради народних депутатів. Систему судів складали Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди. Найвищий нагляд за точним і однаковим дотриманням законів усіма центральними виконавчими органами, підприємствами, організаціями, службовими особами та окремими громадянами на території України здійснював Генеральний прокурор СРСР та підлеглі йому Прокурор УРСР і нижчі прокурори.

Отже, в Україні на конституційному рівні було задекларовано, а в політичній практиці закріплено створення розгалуженого бюрократичного апарату. Відбулося зрощення партійного апарату з державним, військовим, господарським, з верхівкою громадських, наукових організацій і засобами масової інформації. У державні структури було інтегровано партійний номенклатурний апарат [25, с. 45]. Стержнем радянських конституцій

проголошувався принцип диктатури пролетаріату, наявність однієї партії, ідея абсолютизації рад [22, с. 196].

З середини 80-х років ХХ ст. відбувається процес реформування усіх сторін суспільного життя. Ідеологи перебудови прагнули оновленого соціалізму, нового союзного договору, гарантій прав людини. Зберігши існуючу систему і вдосконаливши її, можна було б, на їх думку, прискорити соціально-економічний розвиток країни. Отже, мав виникнути новий етап соціалістичного суспільства - “гуманний і демократичний”.

Перебудову планувалося здійснити через реформи з центру, контролюючи всі заходи. На жаль, чіткої програми дій, компетентних реформаторів не було. Не враховувалося також національне питання. Прорахунки влади лише посилили національно-визвольний рух, який переріс у боротьбу за незалежність України. Демократичні сили вимагали змін в адміністративно-командній системі, політиці, культурі. Утвердження гласності і політичного плюралізму призвело до ліквідації панування Комуністичної партії. Створюються численні громадські організації, більшість з яких реформується у політичні партії [28, с. 117–120]. У 1989 р. створені такі громадські об’єднання, як “Зелений світ”, “Меморіал”, “Союз незалежної української молоді”. У 1990 р. з’являються Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Конституційно-демократична партія, Демократична партія України, Українська селянська демократична партія, Соціал-демократична партія, Соціалістична партія. Заявили про себе Українська християнська партія жінок, Українська націонал-ліберальна партія, Партія слов’янського відродження та ін. Більшість зі створених партій були нечисленними, не мали чіткої програми дій та ідеології [29, с. 442].

Як окрема форма спротиву радянському режиму діяли підпільні групи - Об’єднана Партія Визволення України (1953–1958), Українська Робітничо-Селянська Спілка (1959–1961), Український національний фронт (1964–1967). Перша з них не відкидала можливості збройної боротьби за

національне визволення, тоді як інші дві організації прагнули виходу України зі складу СРСР легальним (мирним) шляхом [30, с. 114–115]. У листопаді 1976 р. створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських умов - Українську Гельсінкську Групу (УГГ - Л. Лук'яненко, О. Бердник, М. Маринович, І. Кандиба та ін.). Засновники підписали Декларацію про створення Групи та її меморандум № 1, в якому політика щодо України визначалась як геноцид; було наведено список більше 100 українських політв'язнів. УГГ домагалася реального дотримання і захисту прав людини і національних прав України; мала на меті ознайомити громадськість з Декларацією прав людини. УГГ приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні і щодо українців поза її межами та передавала інформацію в засоби масової інформації, урядам держав-учасниць гельсінкського процесу.

На початку 90-х років серйозну політичну силу являв собою Народний Рух України. Його діяльність значно прискорила “пробудження” суспільства. На установчому з’їзді НРУ у вересні 1998 р. була прийнята програма, за якою визначалося, що Рух діятиме в межах конституційності, контактуватиме з радами народних депутатів для встановлення справжнього народовладдя. Підкреслювалася необхідність встановлення суверенної української держави. На підставі нового союзного договору, що готувався у Москві, держава мала співпрацювати з іншими радянськими республіками. На другому з’їзді НРУ у жовтні 1990 р. програму дещо змінили: головною метою партії проголошувалося відновлення української держави, вихід з СРСР, усунення від влади КПРС - зникла ідея побудови соціалізму чи комунізму [31, с. 120].

Політика перебудови вимагала реформування державного апарату. У Постанові Верховної Ради України від 27 жовтня 1989 р. “Про зміни і доповнення Конституції” вперше допускалося висування альтернативних кандидатів до парламенту - Верховної Ради, який відтепер складався з 450 депутатів (раніше 650); судова влада виводилася з підпорядкування союзних структур, вищий судовий контроль здійснював Верховний Суд; Голові

Верховної Ради надали право представляти Україну у міжнародних відносинах, він отримував ранг вищої посадової особи країни; Генеральний прокурор призначався Верховною Радою і їй же підпорядковувався. Згадана Постанова передбачала створення Конституційного Суду.

У жовтні 1989 р. був прийнятий Закон “Про мови”, в якому наголошувалося, що “українська мова є одним з національних чинників національної самосвідомості українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної, з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національної державної могутності” [32, с. 123].

За таких умов Верховна Рада України 16 липня 1990 р. приймає Декларацію про державний суверенітет України, за яку проголосувало 376 депутатів (із 450). Декларація проголошує “державний суверенітет як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”. Українська держава “забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань”. Територія України в межах існуючих кордонів є недоторканою; перебуває під охороною Збройних Сил, внутрішніх військ та органів державної безпеки. Національні багатства країни належать на праві власності народу. Україна “самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку... гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку”. Вперше у конституційному законодавстві закріплюється положення про задоволення національно-культурних потреб українців, що проживають за межами України [33, с. 249–255].

24 серпня 1991 р. прийнято Акт проголошення незалежності України. Зі схвалення цього документа починається новий етап у розвитку України - етап становлення суверенної незалежної держави, вільної у виборі власного

шляху.

Отже, третій етап становлення українського конституціоналізму (1919–1991 роки) - конституціоналізм радянської епохи. Він характеризується прийняттям символічних українських конституцій несuverенної української держави, пануванням єдиної марксистсько-ленінської теорії конституції.

Ідеї незалежного розвитку України отримали подальший розвиток у працях дисидентів (60–70-ті роки) - шестидесятників. Як окрема форма спротиву офіційному режиму діяли підпільні групи - Об'єднана Партія Визволення України (не відкидала можливості збройної боротьби за національне визволення), Українська Робітничо-Селянська Спілка, Український національний фронт (прагнули виходу України зі складу СРСР легальним шляхом). Українська Гельсінкська Група (діяла з 1976 р. до 1988 р.), Українська Гельсінкська Спілка (УГС - заснована у 1988 р.) домагалися реального дотримання і захисту прав людини та національних прав України. У 1990-х роках політичної сили набрав Народний Рух України.

1.3. Становлення українського конституціоналізму в умовах незалежної України

Четвертий етап становлення українського конституціоналізму (1991–2003 роки) - конституціоналізм з часу проголошення незалежності української держави і прийняття чинної Конституції України 1996 р. Останній етап становлення українського конституціоналізму викликаний реформами соціально-економічного, політичного життя наприкінці 80-х років ХХ ст., які призвели до швидкого розвитку національно-визвольного руху.

З прийняттям Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) розпочинається новітній конституційний процес. Проте найчастіше в юридичній літературі трапляється така періодизація новітнього конституційного процесу в Україні: перший етап (16 липня 1990 р. – 26

жовтня 1993 р.) - характеризується діяльністю з підготовки проекту нової Конституції України; другий етап (10 листопада 1994 р. – 8 червня 1995 р.) - знаменується розробкою і прийняттям Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України про організацію і функціонування державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України; третій етап (8 червня 1995 р. – 12 липня 1996 р.) - відбувається укладання та схвалення тексту чинної Конституції України [34, с. 112–115; 35, с. 44–46].

Автор пропонує власне бачення періодизації конституційного будівництва на сучасному етапі. Початок новітнього конституційного процесу в Україні слід пов'язувати з прийняттям Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Саме Акт став підґрунтям політичних змін у державі, оскільки мав юридичну силу. Саме Акт є тим стержнем, який пронизує всю Конституцію незалежної України, про що йдеться у Преамбулі Основного Закону. Ухвалення Декларації про державний суверенітет України юридичних наслідків не мало - Україна залишалася складовою Союзу РСР. 17 березня 1991 р. відбувся всесоюзний референдум щодо збереження СРСР як “оновленої федерації” (по Україні - 70,16% населення проголосувало “за”) та всеукраїнське опитування про входження в Союз на засадах Декларації про державний суверенітет України (80,17% - “за”).

Отже, *перший етап (24 серпня 1991 р. – 26 жовтня 1993 р.)*. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) підтвердив створення незалежної Української держави. Відтоді на території України (неподільної і недоторканої) мали чинність лише Конституція і закони України [36, с. 256]. Зазнала змін структура органів державної влади і управління: вводиться пост Президента УРСР, Рада Міністрів перейменовується на Кабінет Міністрів УРСР, посада голови Ради Міністрів замінюється прем'єр-міністром, місцеві Ради з режиму єдиного державного керівництва переходять в режим місцевого самоврядування, поряд з

органами місцевого самоврядування запроваджується регіональне самоврядування (основу складають район і область), системи судів і прокуратури звільняються з підпорядкування союзних органів.

1 грудня 1991 р. на всеукраїнському референдумі 90,32% громадян, які взяли участь у голосуванні, підтримали Акт проголошення незалежності України. Підтвердження Акта більшістю населення створило якісно нову ситуацію в Радянському Союзі. Вже 10 грудня 1991 р. (із застереженнями від 12 грудня 1991 р.) була прийнята Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив існування. Угода гарантувала територіальну цілісність та недоторканість існуючих кордонів учасників; реформування колишніх Збройних Сил СРСР та скорочення озброєнь; повну ліквідацію ядерної зброї; сторони спільно мали боротися проти організованої злочинності, охороняти довкілля, розвивати власні системи транспорту і зв'язку. Усім громадянам незалежно від національностей та інших відмінностей гарантувалися рівні права і свободи. Діяльність органів колишнього Союзу РСР на території Росії, України та Білорусі припинялася. СНД створювався насамперед для вирішення двох першочергових завдань - 1) мирний, цивілізований розпад Союзу та подальша співпраця з метою подолання економічної кризи та більш швидкого переходу до ринкових важелів управління народним господарством; 2) військово-політична співпраця [37, с. 11–13].

Незалежність України швидко наповнилася реальним змістом. Верховна Рада ратифікувала основні міжнародні пакти про права людини, які стали невід'ємною частиною внутрішнього законодавства України. 5 липня 1991 р. прийнято Закон "Про Президента УРСР", 8 жовтня 1991 р. - Закон "Про громадянство України", який встановив в Україні єдине громадянство. Постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. усі військові формування, дислоковані на території республіки, були підпорядковані вищому органу влади - у січні 1991 р. створено Міністерство оборони України, сформована республіканська гвардія. 5 березня 1992 р. прийнятий

Закон “Про Представника Президента України”, 26 березня 1992 р. - Закон “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”, 18 листопада 1992 р. - Закон “Про тимчасове зупинення повноважень Верховної Ради і Президента України” - на 6 місяців Кабінетові Міністрів делеговані надзвичайні повноваження.

На першому етапі новітнього конституційного процесу розпочинається робота з підготовки проекту нової Конституції України. 24 жовтня 1990 р. постановою парламенту створена Комісія з розробки Основного Закону. Голова Комісії - Л. Кравчук, склад - 59 осіб. 19 червня 1991 р. схвалено Концепцію нової Конституції, де сформульовано принципи майбутнього документа. У травні-червні 1992 р. готується перший проект Конституції, який обговорювали 30 червня 1992 р. Останній - третій проект Основного Закону - датується 26 жовтня 1993 р.

Паралельно з цим до чинної Конституції 1978 р. вносяться численні зміни і доповнення. У зв'язку із загостренням політичної ситуації конституційна комісія припиняє свою діяльність.

Другий етап (20 вересня 1994 р. – 8 червня 1995 р.). 20 вересня 1994 р. прийнята Постанова Верховної Ради України “Про кількісний склад Конституційної комісії” (мали увійти представники всіх суб'єктів законодавчої ініціативи). 10 листопада 1994 р. затверджений новий склад Конституційної комісії (по 15 осіб від парламенту і Президента України, 1 - від Автономної Республіки Крим, 7 - від судової влади), співголовами якої стали Л. Кучма і О. Мороз. 31 травня 1995 р. прийнятий Указ про проведення 28 червня 1995 р. всеукраїнського опитування щодо довіри парламенту і Президентів. 18 травня 1995 р. прийнятий Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”.

Документ узаконив дію Конституції України 1978 р. лише в тій частині, яка не суперечить Договору. Конституційний Договір визначив структуру, механізм утворення і повноваження державних органів, надавши при цьому пріоритет виконавчим інститутам. Законодавчим органом визнана

Верховна Рада України, яка складалася з 450 народних депутатів, обраних на 4 роки народом шляхом таємного, рівного, прямого голосування. Парламент працює сесійно. Сесії складаються з пленарних засідань Верховної Ради, а також засідань постійних та інших комісій, що проводяться у період між пленарними засіданнями. Парламент шляхом прийняття законів регулює питання зовнішньо- і внутрішньополітичного життя країни. Главою держави і главою виконавчої влади є Президент (особа віком 35–65 років, яка останні 10 років проживає в Україні), обраний населенням на 5 років.

Кабінет Міністрів України - центральний колегіальний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Президенту і відповідальний перед ним. Кабінет Міністрів у межах своїх повноважень забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, виконання Конституції, законів, підзаконних актів України. Органами державної виконавчої влади в регіонах є обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації, які очолюють голови цих адміністрацій. Головами згаданих адміністрацій є особи, обрані головами відповідно обласних, Київської та Севастопольської міських і районних Рад. Міністри, керівники інших центральних органів державної виконавчої влади, керівники органів державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим та областей, міст Києва і Севастополя здійснюють керівництво дорученими їм сферами і несуть відповідальність перед Президентом України за стан справ у цих сферах.

Судову владу реалізують виключно суди: Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди. Судовий нагляд за законністю судових рішень загальних та арбітражних судів здійснюється відповідно Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України. Прокуратура проголошується органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі [38, с. 257–285].

Третій етап (19 червня 1995 р. – 28 червня 1996 р.). 5 вересня 1995 р.

видано Указ “Про Положення про обласну, Київську, Севастопольську міські держадміністрації, районну в містах Києві та Севастополі держадміністрації”. Указом від 7 жовтня 1995 р. Президент підпорядкував собі Національну гвардію. 30 грудня 1995 р. Президент видав Указ “Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських Рад”.

На третьому етапі активізується діяльність з підготовки проекту Конституції України. 19 червня 1995 р. створена Робоча група Конституційної комісії з метою вивчення і узагальнення альтернативних проектів. 15 листопада 1995 р. підготовлений проект Конституції. 11 березня 1996 р. Конституційна комісія ухвалила новий проект Основного Закону і передала його 20 березня 1996 р. на розгляд Верховної Ради України. 5 травня 1996 р. створюється Тимчасова спеціальна комісія, якій надано статус основної, з метою подальшого доопрацювання конституційного проекту. 20 травня 1996 р. видано третій проект, схвалений 4 червня 1996 р. у першому читанні, 28 червня 1996 р. - у другому (325 голосів) і третьому читанні (315 голосів при 36 “проти”, 12 - утрималися, 30 - не голосували) [39, с. 57]. 12 липня 1996 р. апаратом Верховної Ради України завершено редагування тексту Конституції.

Нова Конституція України від 28 червня 1996 р. проголошує існування унітарної (у складі перебуває Автономна Республіка Крим) держави. Це, як очевидно зі змісту положень Основного Закону, республіка змішаного типу - напівпрезидентська. Президент (особа, яка досягла 35 років, останні 10 років проживає в Україні, володіє державною мовою, обирається на п'ять років) безпосередньо не входить до жодної з гілок влади, втілюючи єдність держави і державної влади в цілому. Він виконує координуючу роль щодо інститутів державної влади. Глава Української держави займає найвище місце у внутрішньополітичному житті і на міжнародній арені. Єдиний законодавчий орган - Верховна Рада України (складається з 450 народних депутатів, обраних на чотири роки шляхом таємного, рівного, прямого голосування) -

крім законодавчих повноважень наділений суттєвими контрольними функціями за виконавчою владою, які реалізуються шляхом затвердження державного бюджету і внесення змін до нього, перевірки його виконання, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального тощо розвитку, розгляду і прийняття рішення за програмою уряду, відповідного механізму призначення на посади, запитів на адресу уряду і вираження йому недовіри.

Завершальне редагування тексту Конституції апаратом Верховної Ради України і урочисте підписання тексту Президентом України і Головою Верховної Ради України відбулося 12 липня 1996 р.

Конституція незалежної України має багато компромісних формулювань. Проте навіть недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не применшує доленосного значення Основного Закону. Він упорядкував політичне життя в перехідну добу кардинальних зрушень, став поштовхом для здорового розвитку державних і суспільних інститутів.

Четвертий етап, розпочатий 28 червня 1996 р., триває досі. Конституційна реформа ведеться в напрямку втілення конституційних засад у державне та суспільне життя. За роки діяльності парламенту України схвалена величезна кількість законів, кодексів, постанов. Серед них: програма переходу до ринкової економіки, концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі, житлового фонду; оборони та формування Збройних Сил; судово-правової реформи тощо. Прийняті пакети законів дали змогу приступити до розбудови національної економіки, власної фінансово-кредитної, грошової, податкової системи.

У порівняно короткий термін в Україні були сформовані найважливіші інститути державності. Важливу роль у цьому процесі відіграють рішення Конституційного Суду України - єдиного органу конституційної юрисдикції, діяльність якого регламентується Законом "Про Конституційний Суд" від 16 жовтня 1996 р.

Особливістю конституційного будівництва в Україні стало визнання

права Автономної Республіки Крим на прийняття власної Конституції (21 жовтня 1998 р.), яка затверджена парламентом України 23 грудня 1998 р.

Отже, четвертий етап становлення українського конституціоналізму - конституціоналізм з часу проголошення незалежності української держави і прийняття чинної Конституції України 1996 р. Новітній конституційний процес в Україні умовно можна поділити на чотири основні етапи: перший етап (24 серпня 1991 р. – 26 жовтня 1993 р.), пов'язаний з розробкою Концепції нової Конституції України та трьох проектів Основного Закону; другий етап (20 вересня 1994 р. – 8 червня 1995 р.) знаменується прийняттям Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про організацію державної влади та місцевого самоврядування; третій етап (19 червня 1995 р. – 28 червня 1996 р.) характеризується набуттям чинності новою Конституцією України; четвертий етап - конституційна реформа ведеться в напрямку втілення конституційних засад у державне та суспільне життя.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА, ПРИНЦИПИ ТА СКЛАДОВІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

2.1. Сутність та зміст конституціоналізму

Загально визнано, що термін “конституціоналізм” з’явився вперше в американській політико-правовій думці кінця XVIII – початку XIX століття. Цим терміном діячі американської революції і засновники Конституції США 1787 р. підкреслювали верховенство писаної конституції над законами та іншими правовими актами [40, с. 11; 41, с. 370]. Тобто він визначав саму суть конституції. Згодом в юридичних, політичних та історичних дослідженнях термін “конституціоналізм” одержав більш широке значення і почав вживатися для характеристики процесів переходу до демократії та встановлення конституційного ладу в країнах Центральної, Східної і Південної Європи, Латинської Америки, Азії, підкреслюючи змістову сторону конституції.

У сучасних теоріях концепція конституціоналізму пов’язується насамперед із пануванням права, закону, їх верховенством, що істотно розширює значення цього поняття. Саме панування закону, права пов’язується, як правило, з писаною конституцією як засобом здійснення державної влади і, разом з тим, її обмеження. Тобто конституціоналізм вважається в своїй основі нормативним явищем і нормативною концепцією. Але все ж його опосередковують далеко не всі конституції, адже конституціоналізм за своїм змістом є нормативною основою демократичного розвитку суспільства [42, с. 11].

Різні підходи в дослідженні конституціоналізму зумовили різні визначення цього явища. Зокрема, в історії політико-правової думки дослідники виділяють академічну (євроконтинентальну) традицію, яка розглядає конституціоналізм як політико-філософський принцип, і

прагматичну (англо-американську), яка трактує конституціоналізм як засіб забезпечення індивідуальної свободи. Спільним для обох традицій є пошук оптимальної моделі взаємовідносин особи і влади, держави і суспільства [43, с. 6-7]. Згадані традиції є моделями так званого класичного конституціоналізму, який проголошує і на практиці утверджує концепції природних і невід'ємних прав індивіда, рівності громадян перед законом, недоторканності особи, верховенства законів, суспільного договору, розподілу влад, народного представництва, відповідальності влади перед народом тощо. Класичний конституціоналізм остаточно формується з появою перших конституцій (Великобританія, США, Німеччина, Франція) як єдиних нормативно-правових актів, що є законами країни і актами найвищої юридичної сили, і утвердженням думки про те, що суспільство, в якому не забезпечені гарантії прав особи та поділ влади, не має конституції [44, с. 134–135; 45, с. 33–34].

Розрізняють ще так званий уявний конституціоналізм (історично сформувався у самодержавній Росії після революції 1905 р.). Його характерними рисами є: розбіжності між конституційно проголошеним демократичним ладом і реальною практикою управління; злиття всіх видів влади в одному центрі; пріоритет виконавчої влади над законодавчою і судовою; прийняття основних політичних рішень поза конституційно зафіксованою процедурою шляхом її обходу чи фальсифікації; підміна відкритої дискусії закулісною інтригою; офіційна корупція у різних формах; поява бюрократичної буржуазії як особливого керівного класу тощо [46, с. 184–206].

Історично можлива ще одна модель конституціоналізму - номінальний конституціоналізм (сформувався за часів радянської влади). Його головними особливостями є: розрив реальної диктатури і писаної конституції; зрощення права та ідеології; злиття партійних і державних органів; відсутність офіційної опозиції; фіктивність виборів; здійснення державної влади представницькими органами на всіх рівнях; відсутність конституційного

регулювання відносин різних гілок влади у сенсі концепції стримувань і противаг тощо [47, с. 482–563].

Нині у вітчизняній і зарубіжній юридичній та політологічній науковій літературі визначення конституціоналізму є досить розмаїтими. У російській літературі першим і пріоритетним є підхід, який полягає у визначенні конституціоналізму як державного правління, обмеженого конституцією; другий підхід полягає у визначенні конституціоналізму як вчення про конституцію - Основний Закон держави і суспільства; третій підхід, характерний для політології, полягає у визначенні конституціоналізму як політичної системи, заснованої на конституційних методах правління [48, с. 30–31].

У сучасній американській науці побутує думка щодо конституціоналізму як сукупності елементів конституційного розвитку, що включає: згоду народу, обмеження уряду, відкрите громадянське суспільство, недоторканність особи, громадський контроль, поділ влад, тобто системи демократичних принципів, засад функціонування і розвитку суспільства і держави [49, с. 53–79].

Під конституціоналізмом найчастіше розуміють: політичну систему, яка базується на конституції та конституційних методах правління (тобто конституційний лад або принаймні суспільний (політичний) лад) [50, с. 247]; правовий режим, за якого забезпечується дотримання встановлених конституцією правил поведінки, що зумовлює впорядковану роботу механізму державної влади та впевненість особи у захищеності та реальності своїх прав [51, с. 33]; рух до правової, конституційної держави, в якій Конституція закріплює основні принципи демократичного конституційного ладу [52, с. 17]. Тобто, у даному випадку, конституція визначає природу конституціоналізму, є своєрідним гарантом збалансованості державної влади. З позицій сучасного конституціоналізму, як зауважує В. О. Четвернін, ускладнення суспільних відносин вимагає від конституції встановлення меж державного втручання у сферу суспільного саморегулювання з таким

розрахунком, щоби це втручання не могло зашкодити інститутам і механізмам саморегуляції [53, с. 10]. Такий погляд на конституціоналізм можна прийняти, якщо інститути та механізми саморегулювання сприяють реалізації суб'єктивних прав і свобод людини, забезпечують їх захист. Цінність саморегулювання суспільства не повинна переважати над цінностями людських прав і свобод. Конституціоналізм повинен являти собою “своєрідну суміш між легітимністю як політико-правовою й моральною категорією та концепцією конституційного нормативізму - системи конституційних норм і принципів найвищої юридичної сили”. Тому дії держави, які втілюються у правову форму, а також здійснюються на підставі правових норм, для того щоб бути конституційними, повинні не тільки відповідати конституційним нормам і принципам, але й бути легітимними, тобто такими, що спрямовані на досягнення демократичної мети [54, с. 134].

Досить поширеною в юридичній літературі є думка, що конституціоналізм - це теорія і практика конституційного будівництва; особлива система конституційно-правових відносин, які у загальному вигляді опосередковують повновладдя народу та його суверенітет. Конституціоналізм передбачає верховенство права, правову державу, безпосереднє народовладдя, теорію та практику поділу влад, здійснення місцевого самоврядування, конституційне закріплення прав, свобод й обов'язків людини і громадянина тощо. Конституціоналізм уособлює передові політико-економічні та інші ідеї, які виступають барометром прогресу і розвитку всього суспільства [55, с. 103–104; 56, с. 27–28]. В. М. Шаповал виділяє два головні “вектори” визначення конституціоналізму. Насамперед, він визначає це поняття “як режим, у якому існують та функціонують держава і її інститути”. Водночас, це й “режим взаємостосунків держави і людини... при якому права і свободи є тією метою, яка зумовлює і, по суті, фіксує параметри державного владарювання” [57, с. 25].

Нарешті, Н. А. Богданова, намагаючися синтезувати наявні визначення згаданого терміна, зупиняється на такій його дефініції: “Конституціоналізм - це система ідей і поглядів, в яких втілені уявлення про конституційну державу, їх конституційне оформлення, а також політико-правова практика реалізації таких ідей і норм, які їх закріплюють” [58, с. 137–138].

Л. Т. Кривенко зауважує, що конституціоналізм - це складне явище, яке включає: конституційні ідеї, саму конституцію, політичний режим, адекватний конституції, систему захисту конституційного ладу і самої конституції [59, с. 223]. І. С. Загоруй виділяє такі складові конституціоналізму: 1) конституційні теорії та ідеї; 2) масова конституційна свідомість громадян, населення в цілому та його верств; 3) конституційні норми, акти та інститути як нормативне структурування проявів двох попередніх елементів; 4) конституційний порядок як процес і стан реалізації конституційних норм [60, с. 246–247].

Ю. М. Тодика додає, що конституціоналізм - “поєднання об’єктивного й суб’єктивного, ідей, норм, конституційної практики” [61, с. 8]. І. А. Конюхова як основні критерії утвердження конституціоналізму в державі виділяє забезпеченість прав, свобод людини і громадянина, незалежне правосуддя й відповідальну перед народом і законом державну владу. Лише другим ешеленом умов йдуть вільні вибори; система стримувань і противаг законодавчої та виконавчої влад; свобода слова і думки, політичний плюралізм [62, с. 17].

Отже, конституціоналізмом вважають переважно положення конституції щодо державної влади, прав людини тощо.

З огляду на сучасні потреби соціуму викладені трактування конституціоналізму є недостатніми. Зокрема, член Сенату Франції, професор конституційного права П. Желяр звертає увагу на те, що сучасний конституціоналізм стоїть перед трьома викликами. Перший виклик - це відносини між конституціоналізмом і міжнародною сферою, які стосуються проблеми поступки частини державного суверенітету наддержавній

структурі при укладенні міждержавного союзу. Другий виклик - це те, що зветься “імперіалізмом прав і свобод людини” (чи можуть законодавці вносити зміни до конституції в процесі розширення прав людини, не забуваючи при цьому про недоторканність прав і свобод інших осіб). Третій виклик - послаблення традиційних органів державної влади внаслідок тиску з боку лобістських структур, органів місцевої влади і суддів [63, с. 31–33].

У даному контексті, на погляд автора, більш продуктивним є підхід С. А. Авак'яна, який розглядає конституціоналізм як ідеал, до якого має прагнути суспільство, що йде шляхом соціального прогресу. “Конституціоналізм, - зазначає він, - складна суспільно-політична і державно-правова категорія, підвалини якої утворюють ідеали конституційної демократії... наявність певних інститутів влади, політичного режиму, що відповідає конституції, і система захисту цінностей демократії, прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу в цілому” [64, с. 304–305].

Багатогранність поняття “конституціоналізм”, як слушно зауважує Н. А. Богданова, дає можливість охарактеризувати різні його аспекти: теоретичний, практичний, нормативний, організаційний [65, с. 135]. *Теоретичний підхід* до розгляду зазначеного поняття дозволяє визначити його як систему ідей і поглядів щодо організації державного і суспільного життя згідно з конституцією [66, с. 405].

Практичний аспект конституціоналізму пов'язаний безпосередньо з реалізацією положень конституцій. До них у літературі відносять такі загальновизнані універсальні ідеї, як: верховенство права, забезпечення свободи людини та її гідного існування, організація державної влади, втілення ідеї народного представництва в процесі формування і діяльності органів влади.

Нормативний аспект конституціоналізму полягає в тому, що конституціоналізм опосередковується насамперед в Основному Законі. Можна погодитися з Н. А. Богдановою, яка акцентує увагу на нерозривному

зв'язку понять “конституція” і “конституціоналізм”. З одного боку, конституція є невід’ємним компонентом конституціоналізму, в якому втілюються його зміст і форма. З іншого - доктрина конституціоналізму включає вчення про конституцію [67, с. 140].

Організаційний аспект характеристики конституціоналізму пов’язаний з відображенням в його ідеях демократичної форми правління. Йдеться про правління, обмежене конституцією [68, с. 64].

Отже, визначення конституціоналізму зводяться насамперед до того, що це поняття означає обмеження державної влади в інтересах громадянського суспільства [69, с. 20].

Наведені визначення поняття конституціоналізму створюють уявлення, хоч і не повне, про досить велике коло аспектів конституціоналізму, в тому числі українського. Проте повне уявлення про конституціоналізм об’єктивно можливе за умов його визначення за суттю, змістом і формою (формами).

За своєю суттю конституціоналізм, на думку Погорілко В., є роллю і місцем чинної Конституції як Основного Закону і акта найвищої юридичної сили у правовій системі держави. Тобто конституціоналізм за своєю суттю - це насамперед верховенство Конституції. Найбільш повно суть конституціоналізму виявляється у ролі і місці Конституції у правовій системі. Адже Конституція є не лише актом найвищої юридичної сили, що обумовлює певну ієрархію правових норм і нормативно-правових актів, але є також і Основним Законом (Основним актом) держави, тобто нормативно-правовою основою всіх нормативно-правових актів як джерел права, всіх галузей і інститутів національного права [70, с. 81–82].

Тобто конституціоналізм за своєю суттю - це насамперед характер впливу Конституції на вітчизняну правову систему і національне право в цілому. З іншого боку, конституціоналізм за суттю - це ступінь і широта сприйняття Конституції кожною галуззю й інститутом права, кожним нормативно-правовим актом, тобто це характер втілення чинної Конституції в праві певної держави і його відповідність конституції, конституційність.

Але конституціоналізм за своєю суттю не обмежується впливом Конституції на правову систему. Він визначає також вплив Конституції на політику, економіку, соціальну і духовну сфери. Отже, конституціоналізм за суттю - це й конституційність внутрішньої і зовнішньої політики держави; конституційність політичної, економічної, соціальної і духовної (культурної) систем.

За змістом конституціоналізм опосередковує собою нормативні положення про основні засади конституційного ладу, основні права і свободи людини й громадянина, безпосереднє народовладдя, організацію і здійснення державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій держави тощо. Конституціоналізм за своїм змістом опосередковує насамперед проголошений і гарантований Конституцією суверенітет народу і держави, визнання народу єдиним джерелом влади в державі і можливості її здійснення як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Водночас конституціоналізм за своїм змістом - це й передбачена Конституцією організація державної влади як певний порядок і здійснення її шляхом поділу на законодавчу, виконавчу та судову, і тим самим встановлення певних меж, відомих під назвою стримань і противаг [71, с. 135–136].

За формою конституціоналізм є насамперед структурою Конституції як джерела права, а також системою передбачених і гарантованих Конституцією, конституційним законодавством організаційних і правових форм народовладдя, здійснення державної влади та місцевого самоврядування [72, с. 136–137].

Конституціоналізм опосередковує як нормативно-правові явища, так і вчення про Конституцію, систему знань у галузі Конституції, а також правову політику, ідеологію тощо. Відповідно конституціоналізм, у широкому розумінні, можна визначити також як вчення про Конституцію, напрям у правовій політиці держави та як ідеологію суспільства. Отже,

конституціоналізм є складним системним утворенням з властивими йому структурними і функціональними характеристиками.

Конституціоналізм є політико-правовою категорією, яка опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходять вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини.

За своєю суттю конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі держави, тобто верховенство Конституції та її статус як Основного Закону держави.

За змістом конституціоналізм - конституційне будівництво, реалізація Конституції та її захист, охорона, гарантування.

2.2. Принципи сучасного українського конституціоналізму

Від якості конституційно-правового регулювання суспільних відносин суттєво залежить демократизм правової системи держави. У розбудові України як демократичної, правової, соціальної держави створення повноцінного громадянського суспільства повинно бути не лише задекларованим, але і мати реальні зрушення в усіх рішеннях і діях державних органів [73, с. 132].

Розглядаючи конституціоналізм як сучасну правову теорію, можна визначити основні принципи - вихідні положення, засади формування, розвитку і функціонування [74, с. 22] - даного юридичного феномену. До цих положень насамперед належать такі: принципи верховенства Конституції у правовій системі; верховенства права в житті суспільства і держави; поділу й обмеження державної влади; нормативного закріплення правових процедур; суверенітету Українського народу; взаємної відповідальності держави та особи; реальності прав і свобод, їх охорони, непорушності, гарантованості; відкритого громадянського суспільства; наступності конституційних ідей.

1. Верховенство Конституції у правовій системі. Нова Конституція України стала важливим політико-правовим документом довгострокової дії, який визначив підвалини нинішніх та майбутніх перетворень у суспільстві, закріпивши основні засади державної політики та принципи реформування державних інститутів. Це найвищий за юридичною силою правовий акт, який визначає організацію державних органів, що здійснюють публічну владу на основі принципу народного суверенітету, їх взаємовідносини між собою та громадянами [75, с. 88; 76, с. 47].

Конституція закріпила загальні засади конституційного ладу в Україні, форми народного волевиявлення, основний перелік прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, особливості територіального устрою держави, основи місцевого самоврядування.

Основний Закон - головне джерело національного права, база

поточного галузевого законодавства. Оновлення цивільного, кримінального, трудового законодавства повинно узгоджуватися з основними принципами і положеннями конституції. Лише глибоке і всебічне опрацювання проектів законів та інших правових актів на стадіях їх підготовки, розгляду та прийняття здатне впорядкувати величезний масив нормативно-правових актів [77, с. 15].

2. *Верховенство права в житті суспільства і держави.* Цей принцип можна назвати базовим, оскільки “він є найважливішим елементом правової державності, її важливою передумовою та умовою здійснення” [78, с. 63].

Принцип верховенства права визначає умови життєдіяльності всього соціального організму і тому є вихідним у забезпеченні правової справедливості, стабільності конституційного ладу [4, с. 15; 25, с. 22].

Протягом багатьох десятиліть вважалося, що держава надає права громадянам, тобто народ залежить від волі законодавця, який на свій розсуд може змінювати обсяг правового статусу особи. Як наслідок - право є інструментом державної влади. Як приклад класового підходу до визначення поняття права можна посилатися на досить типове тлумачення, згідно з яким право розглядається як “сукупність встановлених державою норм, що охороняються нею і виражають волю пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя” [21, с. 111].

Внаслідок реформування політичної системи з’явилися нові критерії у розумінні права. Прикладом нового некласового підходу до визначення даного поняття є дефініція, згідно з якою право - це “об’єктивно можливий і необхідний, відносно рівний і справедливий масштаб свободи” [27, с. 49]; “система загальнообов’язкових правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою, виражають загальні та індивідуальні інтереси населення країни і виступають державним регулятором суспільних відносин” [22, с. 142]; “система загальнообов’язкових норм, виражених в законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов’язковою підставою для визначення правомірно дозволеної і юридично недозволеної

(забороненої)... поведінки” [29, с. 29]. Як вірно зазначає О. Скрипник, цінність права на сьогодні полягає у здатності стримувати свавілля державних інститутів, гарантувати ідеологічний та політичний плюралізм, захист прав людини [26, с. 141].

Принцип верховенства права в житті суспільства і держави передбачає, що формування та діяльність політичних інститутів при конституційній системі відбуваються в правових рамках, а кожний інститут держави має відповідне правове оформлення [34, с. 72–73]. Будь-яка посадова особа чи окремих громадянин не повинні здійснювати діяння, які порушували б закон. Повноваження представників органів державної влади і управління суворо регламентуються законодавством: їм дозволено те, що прямо зазначено в нормі права. Для простих громадян діє інший принцип: дозволено все, що прямо не заборонено [25, с. 48].

3. *Принцип поділу державної влади.* У правовій державі влада реалізується шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Поділ державної влади забезпечує її оптимальну взаємодію, обмежує державну владу та ставить її під контроль через механізм взаємного стримування. Це запобігає виникненню не пов’язаної правом авторитарної держави; дає можливість ефективно здійснювати захист прав і свобод людини й громадянина, тобто тих цінностей, які визнаються світовим співтовариством найвищими соціальними та правовими цінностями [62, с. 150].

Принцип поділу державної влади простежується в теорії рівноваги, згідно з якою для підтримки балансу кожна гілка наділяється власною компетенцією (самостійністю правового статусу) при здійсненні наданих повноважень. При цьому вся влада в суспільстві повинна урівноважуватися таким чином, щоби ні один інститут влади не зайняв домінуючого становища стосовно інших і не зміг вийти за межі законних повноважень, не зазнавши впливу контрольних механізмів інших інститутів [79, с. 38].

4. *Обмеження державної влади* передбачає можливість її контролювання. Саме в посиленні системи демократичного контролю

полягає одна з найсуттєвіших гарантій проти зловживання владою та спроб держави поставити право під свій всеохоплюючий вплив. Найбільш повно такий контроль реалізується в системі представницьких органів. У цьому розумінні республіканська форма правління сприяє створенню та розвитку політичних інститутів, що базуються на принципах виборності й підзвітності. Існування репрезентативних інститутів є важливим гарантом стабільності розвитку демократичного суспільства. [80, с. 141].

5. *Нормативне закріплення правових процедур.* Один із центральних принципів конституціоналізму полягає в тому, що всі процедури повинні відповідати “законам країни”. Необхідність справедливості в юридичних процедурах очевидна. Часто вирішення питання (надання соціальної допомоги, розв’язання спору тощо) не стільки залежить від тексту закону, скільки від дій адміністративних органів. І тому важливо, щоб органи державної влади не використовували адміністративні процедури для задоволення власних амбіцій.

Належна правова процедура породжує справедливість: закон рівний для всіх, незалежно від політичного, соціального чи іншого статусу [81, с. 59–60]. Особисте право неможливе без гарантій у політичному праві, оскільки “навіть найкращі наміри створити на землі рай можуть перетворити її лише в пекло - в пекло, яке людина... здатна створити своїм братам” [82, с. 211].

6. *Суверенітет Українського народу.* Відповідно до ч. 1 Преамбули Конституції України Український народ формують громадяни України всіх національностей. Влада народу стає захисним бар’єром від претензій будь-яких сил на політичне панування. Саме народ є джерелом влади та реалізує її безпосередньо або через представників - органи державної влади і місцевого самоврядування. [83, с. 93, 97].

Конституція України 1996 р., визнаючи народний суверенітет на владу, також надає право змінювати конституційний лад держави виключно народові, забороняє узурпацію державної влади (ст. 5) [84, с. 4].

Будь-які політичні перетворення слід здійснювати за підтримки громадян. Ігноруючи моральний стан суспільства, важко розраховувати на успіх реформ: вони можуть бути зірвані або суттєво уповільнені. Орієнтація на демократію, правову державу, свободу повинна отримати моральну підтримку. Незважаючи на величезну напругу політичного протистояння в державі, необхідним є пошук компромісів, консенсусу. Лише згода народу надає державній владі легітимного характеру [54, с. 6].

7. *Взаємна відповідальність держави і особи.* Правова конституційна держава передбачає двосторонню відповідальність особи і держави. Приймаючи на себе шляхом видання законів конкретні зобов'язання перед громадянами, юридичними особами, держава визначає правові заходи відповідальності за дії своїх представників. Державні органи, окремі посадові особи повинні визнавати пріоритет права, підпорядковуватися йому і нести політичну, правову і моральну відповідальність перед народом у разі невиконання зобов'язань або зловживання правами. Це означає можливість громадянина звернутися за захистом до того чи іншого правоохоронного органу, у тому числі до суду. Для цього потрібна правдива інформація про всі важливі політичні, соціальні, економічні події, про діяльність державних органів і громадських організацій. [33, с. 69].

8. *Принцип реальності прав і свобод громадян, їх охорона, непорушність і гарантованість.* Конституція України 1996 р. закріплює поширення пріоритетної оцінки людини на всі сфери діяльності держави; визнання такої оцінки як критерію легітимності держави і обов'язкової умови її входження у світове співтовариство; забезпечення соціально-правової захищеності людини і громадянина та надання особі реальної можливості ініціювати “запуск” механізму захисту прав і свобод [85, с. 73]. Проте держава може претендувати на правовий характер, якщо вона не лише визнала природні права людини, проголосила громадянські, соціальні та політичні права у своїй конституції та інших законодавчих актах, а й забезпечила правовий режим їх неухильного дотримання. [18, с. 42].

Юридична незахищеність особи перед державою, її органами і посадовими особами сьогодні очевидна. Це обумовлює необхідність створення універсального механізму гарантій прав людини, що забезпечуватиме реальні умови соціальної захищеності громадян. Концепція механізму гарантій прав і свобод особи передбачає: а) визнання в конституційному порядку всього комплексу прав і свобод громадян з урахуванням досвіду міжнародного права і національно-культурних потреб держави; б) визначення правового становища окремих класів, груп та інших прошарків населення, правового режиму територій; в) встановлення принципу прямої дії норм міжнародного права в сфері охорони прав особи і приведення у відповідність з ними національного законодавства; г) запровадження попередньої експертизи законодавчих актів з прав людини на предмет їх відповідності Конституції і міжнародним нормам; д) забезпечення державою можливості судового захисту особи у випадку виникнення конфліктних ситуацій [44, с. 52–54]; е) притягнення до персональної відповідальності винних за порушення прав громадян, у тому числі кримінальної, переобрання чи усунення з посади; є) відшкодування моральних і матеріальних збитків.

9. *Принцип відкритого громадянського суспільства.* Без зрілого громадянського суспільства неможливе створення правової держави, оскільки саме свідомі вільні громадяни здатні формувати найбільш раціональні види людського співжиття. Водночас у громадянському суспільстві наявні такі інститути і політична культура, які дають можливість повноцінно реалізувати права людини. Це суспільство відкритості, ідейного плюралізму, розвинутої культури суспільного діалогу і вираження громадської думки [19, с. 98]. Громадянське суспільство є опосередкованою ланкою між вільним індивідом і централізованою державною волею [28, с. 12], домінуючим фактором суспільного прогресу, який має принципове верховенство над державою [29, с. 141].

Сучасна конституційна держава - правова держава з розвинутими

інститутами представницької і безпосередньої демократії, різними формами самоуправління, підпорядкуванням усієї системи посадових осіб закону і контролю з боку представницьких установ, виборністю керівних ланок управлінського апарату, гласною державною діяльністю і відповідальністю посадових осіб перед загальним судом [12, с. 347–348].

Характеристиками громадянського суспільства, як правило, є:

1. Економічна свобода його громадян. Це означає, що людина має право самостійно обирати вид, напрям і характер діяльності, форму власності, а також може розпоряджатися результатами і продуктами своєї праці.

2. Соціальна свобода особистості - приналежність до певної соціальної спільноти (сім'ї, класу, нації) не є абсолютною. Індивід має достатню автономну саморегуляцію для задоволення особистих інтересів та потреб і може існувати самостійно.

3. Політична свобода особистості як громадянина, що передбачає можливість об'єднання в політичні партії, професійні союзи та інші громадські організації; передбачає наявність активного і пасивного виборчого права, можливість критики існуючої державної влади.

4. Ідеологічна свобода, яка означає світоглядний плюралізм і відсутність дискримінації поглядів особи з питань суспільно-політичного й державного ладу.

5. Соціальна відкритість суспільства в планетарному масштабі - вільне інформаційне, наукове, культурне, духовне спілкування для своїх членів з будь-якими іноземними державними і громадськими утвореннями згідно з нормами міжнародного права.

6. Правова демократичність суспільства, яка полягає у визнанні та гарантуванні природних і набутих прав людини й громадянина. Іншими словами, прагненню громадянського суспільства до справедливості влади, свободи, людського добробуту тотожні основні постулати правової держави. У цьому виявляються двосторонній зв'язок та нерозривність громадянського

суспільства і правової держави, виражені тезою: “Громадянське суспільство є зворотною стороною правової держави” [29, с. 12].

Ю. С. Шемшученко наводить таке визначення поняття “громадянське суспільство” - “це суспільство з розвинутими економічними, політичними, духовними... відносинами і зв’язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав і свобод людини і громадянина” [38, с. 646]. “Громадянське суспільство - це суспільство демократії, що надає кожній людині можливість жити на гідному рівні; суспільство, де відсутнє відчуження людини від засобів виробництва і знарядь праці, насамперед - від приватної власності. Дане суспільство має пріоритет щодо держави, яка становить його складову частину. Складовими громадянського суспільства є: власність і підприємництво, національна та екологічна безпека; сім’я; наука і культура; об’єднання громадян; засоби масової інформації; пряме народовладдя (референдуми, вибори, місцеве самоврядування) та інші форми демократії” [52, с. 34].

Отже, громадянське суспільство та держава - взаємопоєднані поняття. Громадянське суспільство функціонує на території держави і представлене її громадянами; у своїй діяльності поряд з нормами приватного права воно керується нормативно-правовими приписами публічного характеру

10. *Наступність конституційних ідей.* З позицій теорії конституціоналізму наступність означає збереження базових елементів конституційної доктрини минулого і їх трансформацію в сучасних умовах.

Затримка суспільного розвитку є негативним явищем для людства, оскільки при цьому порушується природній перебіг прогресу і виникає суперечність між нормальними потребами індивіда з одного боку і можливостями їх забезпечення з іншого. З метою усунення такої ситуації нормативні акти слід скасовувати. Для прикладу, у Франції, в якій за 200 років змінили одна одну п’ять республік, приймалося 17 конституцій. Ще

одним способом пристосування Основного Закону до вимог часу є періодичне внесення доповнень. Способи різні, але головний факт залишається незмінним: конституційний закон не є статичним [54, с. 64].

Отже, конституціоналізм базується на загально визнаних принципах демократії та положеннях Конституції демократичної, правової держави.

Нині держава потребує більшої інституціоналізації етичного контролю за політиками та адміністративними працівниками. Для вирішення цього питання доцільно було б прийняти низку законодавчих актів, спрямованих на зміцнення політичної етики. Своєрідний кодекс поведінки державних службовців повинен містити основні етичні правила, яких слід дотримуватись особам, які перебувають на державній службі. Це - добросовісне виконання посадових обов'язків, чесне відпрацювання робочого часу, недопущення зловживань службовим становищем тощо [81, с. 193]. Варто нормативно закріпити інститути присяги і відставки державних службовців, що позитивно впливало б на публічно-правове забезпечення їх статусу. Особливо важливо, щоб матеріально-правові настанови відставки держслужбовців отримали належну процесуально-правову регламентацію [16, с. 21]. Майбутня адміністративна реформа повинна запровадити дієву систему державного контролю; ліквідувати бюрократичну тяганину при вирішенні адміністративних справ; реорганізувати структуру самих органів виконавчої влади [80, с. 199].

Отже, загальними принципами українського конституціоналізму є принципи: верховенства Конституції у правовій системі; верховенства права у суспільстві і державі; поділу та обмеження державної влади; нормативного закріплення правових процедур; суверенітету Українського народу; взаємної відповідальності держави і особи; реальності прав і свобод, їх охорони, непорушності, гарантованості; відкритого громадянського суспільства; наступності конституційних ідей.

2.3. Система українського конституціоналізму

Конституціоналізм є багатограним явищем. Це стосується і українського конституціоналізму.

Складність, багатогранність українського конституціоналізму зумовлені насамперед характером Конституції України, яка цілком закономірно вважається однією з найбільш системних, структурованих конституцій світу і є не лише правовим, а й політичним та ідеологічним явищем.

Конституція України є не лише Основним Законом, актом найвищої юридичної сили, а й втіленням досягнень наукової думки держави, відображенням ментальності народу, його прагнень і сподівань, визначенням (встановленням) та гарантуванням політичної, економічної, соціальної систем суспільства. Увібравши в себе іноземний конституційний досвід, Конституція набула якості як внутрішньодержавного, так і міжнародно-правового документа [24, с. 110].

Систему українського конституціоналізму, на наш погляд, складають такі складові:

- 1) чинна Конституція України як нормативно-правовий акт, тобто нормативно-правові основи українського конституціоналізму;
- 2) теорія Конституції, тобто вчення про Конституцію як наукові основи українського конституціоналізму;
- 3) історія Конституції України, її становлення і розвиток, тобто історичні основи українського конституціоналізму;
- 4) ідеологія Конституції України, тобто ідеологічні основи українського конституціоналізму;
- 5) конституційний лад України, тобто організаційні основи українського конституціоналізму.

Пріоритетним елементом системи конституціоналізму є, звичайно, Конституція як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили,

Основний Закон держави, тобто нормативні основи конституціоналізму. Цей документ регулює найважливіші суспільні відносини (основні засади устрою держави і суспільства, систему і структуру державної влади і місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіальний устрій держави [15, с. 56]) і має особливий порядок прийняття та внесення до нього змін.

Головними ознаками Конституції та системи конституціоналізму є, звичайно, структура і функції Конституції. За своєю структурою Конституція України має класичний характер. Вона поділяється на три частини: преамбулу (вступну частину), основну частину і заключні та перехідні (тимчасові) положення.

Основу основ конституційного ладу складають його загальні принципи. До них належать, зокрема, принцип суверенності, принципи демократизму, гуманізму, наукової обґрунтованості, історизму, програмності та гарантованості конституційного ладу. [87, с. 143–145].

Іншою складовою конституційного ладу є його система, тобто сукупність відносно самостійних складових елементів. Відповідно до суті та змісту чинної Конституції України основними складовими конституційного ладу є: державний і суспільний лад, система безпосереднього народовладдя, організація державної влади й місцевого самоврядування [88, с. 135], політичні об'єднання громадян. Складові системи конституційного ладу опосередковують собою, як правило, відносно самостійні інститути політичної влади: владу народу, державну владу, місцеву публічну владу (місцеве самоврядування) та корпоративну політичну владу, властиву політичним партіям.

Гарантії конституційного ладу поділяються на організаційно-правові (державні і недержавні), нормативно-правові, міжнародно-правові [89, с. 144–145] та інші гарантії (політичні, економічні, соціальні, духовні, інформаційні тощо).

Іншим основним елементом системи українського конституціоналізму

є теорія конституціоналізму, тобто вчення про конституцію (наукові основи конституціоналізму).

Основними складовими теорії конституціоналізму є:

1) досягнення зарубіжної наукової думки про конституцію і конституціоналізм, суверенітет народу й держави, правову, соціальну, демократичну державу, права і свободи людини та громадянина, форми безпосереднього народовладдя, поділ державної влади, парламентаризм, інститут президентства, конституційну юстицію, місцеве самоврядування тощо [54, с. 53–57; 58, с. 16–158];

2) вчення вітчизняних мислителів минулих часів про конституцію, суверенну, самостійну, незалежну, соборну, унітарну українську державу, державний лад України, її державний устрій, форму правління тощо. Це насамперед ідеї М. С. Грушевського та І. Я. Франка - провідників української національної ідеї. Це ідеї М. П. Драгоманова, Г. Андрузького, Б. О. Кістяківського, С. С. Дністрянського та інших українських конституціоналістів щодо суспільного і державного ладу України, прав і свобод людини й громадянина, народного представництва, парламентаризму, правосуддя, державного управління, місцевого самоврядування і особливо державного устрою: суверенність чи автономія України у складі Росії, унітарність чи федерація України;

3) сучасні ідеї і концепції українського конституціоналізму - ідеї про конституційний лад України, права і свободи людини й громадянина, вибори і референдуми, органи державної влади, насамперед про український парламентаризм, інститут Президента, конституційну юстицію, місцеве самоврядування тощо [90, с. 142–143].

Складовими теорії українського конституціоналізму є також ідеї суміжних галузей права та споріднених соціогуманітарних наук: філософії, історії, політології, соціології та ін.

Однією з найбільш комплексних концепцій сучасного українського конституціоналізму є Концепція Конституції України, підготовлена

українськими вченими-конституціоналістами в 1991 р. Вона була значною мірою прийнята чинною Конституцією України [90, с. 88]. Збагатили науковий український конституціоналізм також концепції адміністративної, судової, політичної та інших реформ в Україні.

Центральним елементом системи українського конституціоналізму є його історія. Основними складовими історії конституціоналізму є: 1) передумови, витоки становлення і розвитку українського конституціоналізму, зокрема вітчизняні та зарубіжні політико-правові вчення, практика конституційного будівництва, а також інші правові, політичні, економічні, соціальні, духовні фактори; 2) основні етапи становлення і розвитку українського конституціоналізму, яким приділена значна увага в цій роботі; 3) найхарактерніші тенденції, напрями і форми становлення й розвитку українського конституціоналізму; 4) найважливіші наслідки, результати, досягнення в становленні і розвитку українського конституціоналізму.

Складовою українського конституціоналізму є також його ідеологічні основи, роль яких постійно зростає. Ідеологія - це система правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має за мету вплив на формування і розвиток правової, політичної й моральної культури [4, с. 159].

Отже, систему українського конституціоналізму складають чинна Конституція України як нормативно-правовий акт, теорія, історія, ідеологія Конституції України та існуючий конституційний лад, тобто нормативно-правові, наукові, історичні, ідеологічні та організаційні основи конституціоналізму.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

3.1. Забезпечення і гарантія основних прав і свобод людини та громадянина як мета сучасного українського конституціоналізму

Права і свободи людини органічно вплітаються в соціальну діяльність людей, їх суспільні відносини, способи буття індивіда. Вони є нормативною формою взаємодії та координації вчинків особистостей, усунення суперечностей і конфліктів на основі поєднання індивідуальної та колективної свободи з ефективним функціонуванням суспільства і держави. Права та свободи людини і громадянина мають загальнорегулятивне імперативно-правове значення і є основним критерієм визначення правової якості джерел чинного позитивного права, організації і діяльності всіх гілок державної влади і держави в цілому [85, с. 39]. Вони - невід'ємний компонент загально морального підходу до людини, ставлення до неї як до автономної і самостійної особистості, вільної і рівноправної. Права і свободи є етико-правовою конструкцією, оскільки поєднують в собі правові й моральні цінності [18, с. 147].

Традиційно проблема прав і свобод людини й громадянина посідала одне з центральних місць у конституціях радянського періоду. Але права і свободи не були універсальною цінністю, оскільки політика і державна влада визначали межі автономії людини, а не навпаки. Система прав і свобод набула формального характеру, особливо це стосується громадянських та політичних прав і свобод та їх гарантій. Із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України український конституціоналізм у сфері правового статусу особи піднявся на якісно новий рівень і за положеннями Конституції, і за станом розвитку правової думки. Чинна Конституція визначила, насамперед, стратегію держави в галузі прав і свобод та закріпила офіційну

доктрину в цій сфері. Відповідно до ст. 3 Конституції “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю”. При цьому, як вірно зазначає І. Степанов, держава, проголошуючи себе демократичною, правовою, соціальною, бере на себе величезну політичну, юридичну і моральну відповідальність [91, с. 80].

Закріплені в Конституції права і свободи є центральним елементом конституційно-правового статусу особи. У теорії конституційного права під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні начала, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов’язки людини й громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватись і розпоряджатись економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів [92, с. 203–204].

Значним досягненням у конституційному будівництві і теорії конституційного права є те, що нині Конституція України передбачає, а наука досліджує права, свободи і обов’язки не лише громадян України, але й людини і громадянина (за винятком політичних прав і свобод). Основний Закон змінив пріоритети в системі прав і свобод, визначивши переважними громадянські і політичні права замість соціальних, як це мало місце в радянських конституціях. При цьому щодо громадянських прав і свобод проголошується - права і свободи людини, як природні, не надаються людині державою, а визнаються за нею.

Отже, конституційне право людини і громадянина - це певні можливості суб’єкта конституційно-правових відносин, тобто юридичні можливості задоволення особистих потреб та інтересів відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства і держави. Свобода людини і громадянина - це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення [12, с. 213].

Беручи до уваги окремі сфери діяльності держави і громадян та керуючись чинною Конституцією, вчені виділяють такі групи основних прав і свобод людини і громадянина: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні. Зауважимо, що аналогічні види прав і свобод різні автори відносять до різних груп. Зокрема, візьмемо для порівняння класифікації таких учених, як В. В. Копейчиков, В. В. Кравченко та Н. Г. Шукліна. Серед *основних (громадянських) прав і свобод* усі автори виділяють: право на життя (ст. 27 Конституції); право на повагу честі і гідності (ст. 28); право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); право недоторканності житла (ст. 30); таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень (ст. 31); недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32); свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Н. Шукліна виділяє право на громадянство (ст. 25) як особисте (громадянське) право, що В. Копейчиковим та В. Кравченком не зазначене в жодній з категорій прав і свобод. Право на свободу думки і слова (ст. 34) згадується В. Копейчиковим та Н. Шукліною як особисте (громадянське) право, а В. В. Кравченком - як політичне. Н. Шукліна зараховує право на звернення (ст. 40) та право на гідний життєвий рівень (ст. 48) до громадянських прав. В. Копейчиков та В. Кравченко вважають право на звернення політичним правом, а право на гідний життєвий рівень - соціальним. В. Кравченко та Н. Шукліна класифікують право на безпечне довкілля (ст. 50) як громадянське право, а В. Копейчиков - як соціальне. Право, пов'язане з гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також із захистом материнства, батьківства, дитинства та сім'ї (ст. 51), у В. Кравченка та Н. Шукліної виступає особистим правом, а у В. Копейчикова - соціальним. В. Копейчиков виділяє окремим пунктом гарантії прав людини і діючого правосуддя, які у В. Кравченка та Н. Шукліної виступають складовою особистих (громадянських) прав і свобод (статті 55–63): право на судовий захист; право на відшкодування збитків; право знати свої права та обов'язки;

заборона зворотної сили закону; право на правову допомогу; право невиконання незаконних розпоряджень і наказів; заборона повторного притягнення до юридичної відповідальності; принцип презумпції невинуватості; право на відмову від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів та право на захист у суді.

Політичними правами і свободами у В. Копейчикова, В. Кравченка та Н. Шукліної є: право на об'єднання (ст. 36); право участі в управлінні державними справами (ст. 39); право на мирні збори і маніфестації (ст. 39).

Вищезгадані автори до *економічних, соціальних та культурних прав і свобод* зараховують: право на приватну власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на освіту (ст. 53); право на свободу творчої діяльності (ст. 54). Право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49) визначається В. Копейчиковим та Н. Шукліною як соціальне, а В. Кравченком - як особисте [22, с. 215; 36, с. 93–97; 48, с. 69–91].

На думку автора, класифікацію прав та свобод людини і громадянина слід доповнити ще одним самостійним пунктом - екологічними правами і свободами, що згадуються або як особисті права, або - соціальні. Візьмемо за основу власної системи прав і свобод класифікацію, подану у підручнику за редакцією В. Тація, В. Погорілка та Ю. Тодики, згадавши екологічні права окремим підвидом:

1) *Громадянські (особисті) права і свободи* - право на життя та його захист (ст. 27 Конституції); право на повагу честі і гідності (ст. 28); право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); право недоторканості житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень (ст. 31); недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32); свобода пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); свобода думки і слова (ст. 34); свобода світогляду і віросповідання (ст. 35); право на вільний

розвиток особистості (ст. 23).

2) *Політичні права і свободи* - право на об'єднання в політичні партії і громадські організації (ст. 36); право на мирні збори і маніфестації (ст. 39); право участі в управлінні державними справами, обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів (ст. 40).

3) *Економічні права і свободи* - право на приватну власність та результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності, право користуватись об'єктами публічної (суспільної) власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42).

4) *Соціальні права і свободи* - право на працю, право на належні, безпечні та здорові умови праці (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист та соціальне забезпечення (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на гідний життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичне страхування і медичну допомогу (ст. 49); право, пов'язане з гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також із захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст. 51).

5) *Культурні права і свободи* - право на освіту (ст. 53); право на свободу творчої діяльності, право на участь у культурному житті та на користування культурною спадщиною, право на захист авторських прав та інших видів інтелектуальної власності (ст. 54) [93, с. 129–143].

6) *Екологічні права*. Конституція України 1996 р. істотно розширила коло всіх видів прав та свобод людини і громадянина й передбачила екологічні права, нехарактерні для більшості конституцій світу. Під екологічними правами розуміють визнані і закріплені в законодавстві права індивіда, які забезпечують задоволення різноманітних потреб людини при взаємодії з природою [47, с. 131]. Згідно зі ст. 50 Конституції кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної порушеннями екологічного законодавства. Кожному гарантується

право вільного доступу до інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення, а також право на поширення такої інформації.

Зауважимо, що основоположним конституційним екологічним правом є право на екологічну безпеку (на безпечне довкілля), тобто юридично закріплена можливість особи реалізувати у передбачених законодавством формах надані їй повноваження у сфері екологічної безпеки з метою задоволення природних потреб у відповідній екологічній обстановці, що виключає негативний вплив загроз техногенного чи природного характеру на здоров'я та життя людини [31, с. 36]. Згадане право доповнене у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” іншими екологічними правами - правом: на а) участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ і організацій з цих питань; б) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання ресурсів; в) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; г) об'єднання в громадські природоохоронні формування; д) участь у проведенні громадської екологічної експертизи; е) одержання екологічної освіти [4, с. 56]. Екологічні права особи мають переважно немайновий характер, спрямовані на задоволення соціальних, естетичних, оздоровчих, рекреаційних та духовних потреб. Лише право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів може мати майновий характер, задовольняти економічні інтереси [89, с. 69].

Закріплені Конституцією України права і свободи умовно можна поділити на дві групи. Перша з них - фундаментальні, абсолютні права і свободи, притаманні людині від народження. Такі права не даровані державою. Серед них - право на життя, фізичну і моральну недоторканність,

особисту свободу і безпеку, свободу совісті тощо. Інша група - права особи, які випливають з факту її приналежності до громадянства України. Вони є набутими. Це права на участь в управлінні державними справами, на звернення, на об'єднання та ін. [73, с. 233–234]. Перша група прав (їх реалізація здійснюється у сфері особистого життя) ще називається *правами людини*; друга група (охоплює публічну сферу) - *правами громадянина* [94, с. 31]. Зауважимо, що громадянами України є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.1991 р.) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис “громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України (ч. 1 ст. 3 Закону “Про громадянство України”).

В юридичній літературі трапляється ще одна класифікація прав і свобод залежно від черговості їх внесення до конституцій та міжнародно-правових документів. Зокрема, це *права першого покоління* - громадянські та політичні права - проголошені демократичними революціями XVII–XVIII ст. Реалізація цих прав не залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави, оскільки вони передбачають автономію та особисту свободу. *Права другого покоління* - економічні, соціальні і культурні - вперше закріплені в конституціях після Першої Світової війни. Їх реалізація пов'язана з рівнем економічного добробуту країни. *Права третього покоління (колективні)* -

проголошені після Другої Світової війни як такі, що належать не лише окремій людині, але й народу в цілому (право на мир, на якісну і безпечну продукцію тощо) [36, с. 97–98].

В основі конституціоналізму радянських часів щодо прав і свобод була концепція відповідності (кореспондування) практично кожному праву чи свободі певного обов'язку (вимоги держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утриматися від здійснення певних дій [36, с. 91]) і пріоритету обов'язків перед правами людини і громадянина, хоча більшість конституцій світу взагалі не передбачала і не передбачає обов'язки. На сьогодні Конституція України 1996 р. замість низки обов'язків, передбачених попередньою Конституцією, закріпила лише найважливіші з них - захищати Вітчизну, шанувати державні символи (ст. 65); берегти природу та культурний спадок (ст. 66); сплачувати податки і збори (ст. 67); дотримуватися Конституції і законів України, не зазіхати на права, свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Досліджуючи конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні, Л. Летнянчин пропонує класифікувати їх за такими критеріями: 1) за характером зв'язку особи і держави - обов'язки людини і обов'язки громадянина; 2) за основними сферами життєдіяльності особи - особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; 3) за способом закріплення - а) прямо закріплені в Конституції України; б) що впливають із тлумачення положень Основного Закону; 4) за функціональною спрямованістю (дією) - а) дія яких спрямована на охорону і захист конституційного ладу України; б) спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі; в) спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни; 5) за їх адресатами - обов'язки щодо: а) держави; б) суспільства, інших людей, своїх близьких; в) себе; 6) за характером здійснення - а) реалізуються в конкретних правовідносинах; б) здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах; 7) за формою здійснення - індивідуальні і колективні; 8) за часом реалізації - постійні і

тимчасові; 9) за характером забезпечення - обов'язки, для здійснення яких: а) з боку держави вимагається створення певних матеріальних благ, правозастосовча діяльність; б) не вимагається особливої активності, достатньо підтримання громадського порядку і законності [95, с. 12].

Конституційні права, свободи і обов'язки є основними. Вони складають юридичну базу для всієї системи прав, свобод і обов'язків; володіють найвищою юридичною силою і підлягають посиленому захисту [58, с. 147].

Основний Закон зміцнив гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина, оскільки це питання є одним із найгостріших в українській дійсності. Під гарантіями розуміють відповідні умови і засоби, які сприяють реалізації кожною особою закріплених у Конституції прав, свобод та обов'язків. Загально визнаним є поділ гарантій на економічні, політичні, ідеологічні та юридичні. Юридичні гарантії найбільшою мірою формують механізм реалізації і охорони прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, оскільки вони є державно-правовими засобами [13, с. 29], засобами практичного забезпечення правового статусу особи, що передбачені нормою закону [96, с. 40]. Розрізняють нормативно-правові (система норм з реалізації прав, свобод і обов'язків) та організаційно-правові (діяльність державних органів і громадських організацій у забезпеченні правового статусу) юридичні гарантії [27, с. 29].

Як вірно зауважує А. Заєць, проголошення прав і свобод на рівні Конституції не означає автоматичної реалізації цих прав, а створює лише передумови їх втілення [93, с. 111]. Тому правова система держави повинна базуватися на цілій філософії визнання загальнолюдських цінностей правами людини [29, с. 67]. Останнім часом у науковий обіг введено поняття соціально-юридичного механізму захисту прав людини та громадянина як системи засобів і факторів, які створюють необхідні умови поваги прав і свобод людини. До структури механізму входять: а) органи державної влади і місцевого самоврядування та відповідні посадові особи; б) спеціалізовані державні і громадські органи та організації у справі захисту прав і свобод

людини й громадянина (наприклад адвокатура, прокуратура тощо); в) політичні партії і відповідні громадські організації та їх органи; г) нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру, які передбачають і закріплюють права, порядок їх реалізації, захисту та юридичну відповідальність за їх порушення; д) правові акти (документи), які підтверджують наявність, межі і характер прав і свобод; е) інші соціальні норми та їх акти (статути політичних партій і громадських організацій, звичаєві норми тощо); є) засоби масової інформації, державні і недержавні органи та організації в галузі масової інформації [89, с. 100–101].

Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини й громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; основ соціального захисту; визначення правового режиму власності правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання (пункти 1–3, 6–8 ч. 1 ст. 92 Конституції). Верховна Рада України призначає і звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, заслуховує його щорічні звіти про стан дотримання і захисту прав громадян в Україні (п. 17 ч. 1 ст. 92 Конституції).

Поряд із законодавчою діяльністю доцільно було б проводити парламентські слухання, щорічні доповіді Президента з питань дотримання прав людини в Україні, обговорювати перспективні плани законодавчої діяльності із зазначеної проблеми, контролювати діяльність правоохоронних органів у сфері прав людини. Сьогодні, на жаль, ці питання не привертають уваги українського парламенту.

Важливо також, щоб у діяльності Верховної Ради України оптимально поєднувалися внутрішньодержавні і міжнародно-правові аспекти. Система законодавства України (і права в цілому) сформована як система захисту

інтересів держави, тоді як європейська міжнародна система (а їй відповідають національні правові системи держав-членів Ради Європи) сформована як система захисту прав людини. Тому необхідна орієнтація всіх владних структур держави, насамперед парламенту України, на втілення в законотворчий і нормотворчий процеси міжнародних стандартів прав людини [76, с. 29–30].

Особливе місце у системі гарантій посідає Президент України. Він зобов'язаний створювати умови, які забезпечували б чітке і своєчасне реагування відповідних органів держави на будь-які факти порушення конституційних приписів. Президент повинен також сприяти створенню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод особи, а обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення таких прав і свобод. Для виконання зазначених обов'язків Президент України наділений правом вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із подальшим поверненням на повторний розгляд; повноваженнями щодо скасування актів Кабінету Міністрів України, рішень голів місцевих державних адміністрацій та актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим (пункти 16, 30 ч. 1 ст. 106 Конституції); правом звертатися до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ч. 1 ст. 151 Конституції).

Конституція України зазначає: Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо реалізації прав і свобод людини і громадянина (п. 2 ст. 116 Конституції) [1]. Діяльність вищого виконавчого органу з охорони прав і свобод особи буде ефективною лише на основі чітко розроблених процедур здійснення згаданих функцій. Проте в сучасних умовах уряд стурбований головним чином економічним становищем країни, інфляцією, падінням виробництва. Питання захисту прав людини не часто стають предметом вивчення Кабінету Міністрів. Тому вважаємо за доцільне сформулювати спеціалізований структурний підрозділ (комітет, уповноважену групу), який

аналізував би вплив соціально-економічної політики уряду на забезпечення конституційних прав і свобод людини, узагальнював стан справ у даній сфері, виносив найважливіші проблемні питання на обговорення Кабінету Міністрів.

Великі надії щодо посилення гарантій захисту прав і свобод індивіда покладаються на новий інститут - інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму. Омбудсмен розглядає звернення про порушення прав особи рішеннями або діями (бездіяльністю) державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, державних службовців і сприяє відновленню порушеного права. Він незалежний від будь-яких органів та посадових осіб, а в своїй роботі керується лише Конституцією та законодавством України, загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, міжнародними договорами України з іншими державами.

Уповноважений з прав людини в силу специфіки обов'язків, а також надзвичайної складності завдань забезпечення прав людини в Україні не здатний докорінно змінити ситуацію. Але наявний досвід його функціонування вказує на необхідність удосконалення існуючої законодавчої бази. Так, чинна Конституція в п. 17 ст. 85 містить лише згадку про цю посадову особу у зв'язку із закріпленням повноважень Верховної Ради з призначення і звільнення з посади Уповноваженого з прав людини. Тому Основний Закон слід доповнити спеціальною нормою, присвяченою Уповноваженому з прав людини. Закріплення статусу українського омбудсмена на рівні Конституції, безумовно, підвищить його авторитет та сприятиме популяризації в суспільстві. Автор підтримує також позицію А. Хальоти про надання Уповноваженому права законодавчої ініціативи [91, с. 33]. Таке нововведення - необхідність, оскільки під час здійснення своєї діяльності омбудсмен виявляє численні прогалини в законодавстві, що потребують негайного усунення.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування

забезпечують додержання прав і свобод людини й громадянина на певній території. Основним призначенням місцевих держадміністрацій є представництво інтересів держави і забезпечення виконання Конституції, законів України в регіоні. Адміністрації наділяються необхідними юридичними засобами впливу, такими як право скасування актів, зупинення їх дії, звернення з позовом до суду тощо. Органи самоврядування покликані забезпечити самостійне без втручання центральної влади вирішення населенням питань місцевого значення [97, с. 76].

Доцільно при органах місцевого самоврядування створити комісії з прав людини, які узагальнювали б масові випадки порушень, координували свою роботу з правоохоронними органами, входили з рекомендаціями в органи державної влади з питань захисту прав громадян.

Особливо ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист, який має чітку процесуальну форму. Судову систему можна тлумачити традиційно - як “сукупність судових установ держави, що базується на єдиних принципах організації і діяльності, пов’язану єдністю завдань, з чітко визначеною компетенцією кожної ланки, що дозволяє виділити вищий суд” [59, с. 63]. Або як самостійне публічно-правове утворення, що являє собою систему спеціальних державних органів, наділених передбаченими законом владними повноваженнями, які спрямовані на встановлення істини, відновлення справедливості, вирішення спорів і покарання винних, рішення яких обов’язкові для виконання всіма особами, яких вони стосуються [83, с. 48].

На сьогодні кожна особа, тобто громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, якщо ці рішення порушують або обмежують права і свободи чи перешкоджають їх здійсненню. При цьому оскаржуються рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об’єднання громадян,

іншої юридичної особи або їх посадових чи службових осіб за винятком актів, перевірку конституційності яких віднесено до компетенції Конституційного Суду України або щодо яких передбачено інший порядок судового оскарження [98, с. 5–6].

На жаль, доводиться констатувати досить низький авторитет судової влади. Фактично другорядна роль суду у справі відновлення порушених прав громадян пояснюється багатьма організаційними і психологічними чинниками. Вона обумовлена, по-перше, великою перевантаженістю судів. По-друге, через низьку юридичну освіту населення і необхідність професійних знань для участі в судовому процесі доводиться звертатися за допомогою адвокатів, чиї послуги не кожен може сплатити. По-третє, судові рішення малоефективні, оскільки не забезпечені реально діючим механізмом їх виконання. По-четверте, населення переконане у своїй беспорядності перед державою, що породжує почуття зневіри щодо ефективності судового захисту. Реалії буття судових органів сприяють формуванню переконань про залежність деяких суддів від місцевих органів виконавчої влади, прихильність яких є запорукою матеріального забезпечення судів, фактичну незахищеність суддів від тиску мафіозних груп при винесенні ними одноосібних рішень.

3.2. Український конституціоналізм: реалії сьогодення

Однією з фундаментальних основ людського суспільства є політична влада, тобто політичні відносини, породжені відмінністю соціально-структурних інтересів щодо права власності на засоби виробництва, що, в свою чергу, призводять до виникнення відносин панування-підлеглості між людьми. Політична влада характеризується реальною здатністю певної соціальної групи (класу, нації тощо) здійснювати свою волю за допомогою політики і правових норм [98, с. 140]. Чинна Конституція України, беручи за основу досягнення вітчизняної і світової думки й практики конституційного

будівництва, закріпила якісно нові засади організації та здійснення політичної влади: влади народу, державної влади і місцевого самоврядування.

Громадянське суспільство є передумовою конституціоналізму, насамперед тому, що саме воно здатне реально обмежити публічну владу в інтересах людини з метою забезпечення свободи людини. У громадянському суспільстві «створюються умови для самовизначення, самореалізації особистості, забезпечення її автономії, незалежності від будь-якого незаконного втручання (включаючи державне)» [89, с. 238]. Не тільки з юридичної, але й з політологічної точки зору громадянське суспільство є стримуючим та обмежуючим фактором щодо держави, «сукупністю автономних, авторитетних недержавних структур, які становлять систему конструктивних противаг та стримувань для структур державної влади» [90, с. 205]. Водночас не можна сприймати створення громадянського суспільства як антипод держави. Більше того, «високоорганізоване громадянське суспільство передбачає сильну правову державу, причому сильну правами та обов'язками своїх громадян, а також повнотою своєї відповідальності перед ними» [91, с. 208].

Основним видом політичної влади є *державна влада* - управління за допомогою державного апарату, специфічних засобів примусу [95, с. 45], авторитету та організаційних факторів шляхом прийняття актів (вчинення дій), які мають загальнообов'язкову силу [60, с. 174]. В цілому державна влада є волевиявленням держави, її органів і посадових осіб щодо здійснення її функцій та повноважень шляхом прийняття правових актів у межах і порядку, передбачених Конституцією та законами.

Універсальними конституційними принципами організації державної влади є:

1. *Принцип суверенності і єдності*, який полягає в тому, що державні органи від імені і за дорученням народу України реалізують державну владу. Їх діяльність базується на засадах верховенства, повноти, неподільності державної влади в середині держави, незалежності і рівноправності у

зовнішніх стосунках.

І. Солов'євич зауважує, що єдність державної влади означає не єдність певного органу або неподільність компетенцій, а єдність самого права, яке не може бути різним за змістом для відповідного органу: воно повинно містити чітко визначені повноваження державних органів, виходячи з необхідності єдиних підходів до регулювання суспільних процесів [51, с. 15–16]. Державна влада єдина, оскільки дві суверенні влади не можуть одночасно функціонувати в одній державі, а якщо вони намагаються діяти як такі, то одна з них має зійти нанівець [50, с. 9], втрачаючи суверенітет [90, с. 67].

2. *Принцип поділу влад.* Стаття 6 Конституції та розділ III Декларації про державний суверенітет України зазначають, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (структурний аспект). Згідно з цим визначається і система державних органів, які здійснюють державну владу: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади (системний аспект) [51, с. 16].

Закріплена тріада державної влади не заперечує наявності інших видів (гілок) влади, що властиво теорії українського конституціоналізму (контрольної, президентської влади). У дослідженні автор вважає обґрунтованою порушення питання про поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, контрольну і президентську.

Конституція України закріпила якісно нову систему організації державної влади - горизонтальну замість вертикальної, ієрархічної. Крім цього, на сьогодні передбачена можливість взаємного контролю влад та система їх стримувань і противаг.

3. *Принцип законності* - органи державної влади організуються і діють лише на підставі та в спосіб, що передбачені Конституцією, законами України (ст. 19 Конституції).

4. *Принцип участі громадян у формуванні і діяльності органів державної влади* виявляється через право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському референдумі, вільно обирати і бути

обраними до органів державної влади (ч. 1 ст. 38 Конституції); право на індивідуальні і колективні звернення до органів державної влади, їх посадових осіб (ст. 40).

5. *Принцип позапартійності* закріплений у ст. 37 Конституції і полягає в забороні створення і діяльності політичних партій в органах державної влади (крім парламенту, де утворюються партійні фракції), державних підприємствах, установах, організаціях [36, с. 165–166].

У літературі, крім названих, виділяють також універсальні принципи: соціальної справедливості; гуманізму і милосердя; поєднання переконання і примусу; відкритості і врахування громадської думки [78, с. 64]; виборності [36, с. 306] тощо.

Конституційні види (гілки) влади мають передбачений Конституцією механізм їх здійснення в особі окремих органів державної влади або системи цих органів. Відповідно до Конституції єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України, який складається з 450 народних депутатів, обраних населенням на 4 роки на основі прямого, загального, рівного виборчого права. Тобто, як вірно зауважує А. Георгіца, парламент є єдиним загальнодержавним представницьким органом усього народу [62, с. 245]. Колегіальний склад Верховної Ради України дає змогу представляти інтереси різних соціальних груп та, узгоджуючи їх інтереси, приймати виважені рішення. Тому важливо доповнити ст. 75 Конституції України, конституційно закріпивши характеристику Верховної Ради України як єдиного представницького органу.

Український парламент наділений важливими повноваженнями. Проте слід звернути увагу на недоліки в його діяльності. О. Шурко зазначає, що недосконала робота парламенту зумовлена недостатньо високим рівнем політичної і правової культури парламентаріїв та називає такі недоліки в діяльності Верховної Ради України: суперечність інтересів політичного, економічного, соціально-культурного, владного, регіонального тощо характеру; непрофесійність людей, які працюють у парламенті; відверте

протистояння дій нового покоління політиків і тих, хто не тільки прийшов зі старої системи відносин, а й приніс, намагаючись зберегти попередні форми політичної діяльності, старі принципи реалізації політичної влади; поділ парламенту за регіональними ознаками менталітету; стан освітнього, а не тільки фахового рівня депутатів; непропорційне вікове представництво у законодавчому органі; особливе структурування парламенту і відповідно його дій залежно від індивідуальних якостей конкретних осіб; наявність або відсутність у депутатського корпусу громадянської культури як вищого прояву культури політичної, що виявляється не тільки правовими, але й етико-моральними факторами політичної діяльності [36, с. 163–164].

На сьогодні варто було б підвищити значення наукової експертизи законопроектів, більш ґрунтовно і кадрово забезпечити управління законодавчим процесом. Доцільно якомога швидше запровадити систему планування законотворчої діяльності, визначивши пріоритети у цій галузі; передбачити прийняття насамперед базових законів і кодексів. Кодифікація законодавства повинна стати відправною засадою у діяльності парламенту [30, с. 28]. Формуванню демократичного законодавчого органу, здатного впливати на курс політичних реформ, сприятиме утворення розвинутої системи багатопартійності, парламентської опозиції як самостійного і цивілізованого політичного інституту.

Виконавча влада - одна з гілок державної влади, головна функція якої полягає у здійсненні управлінської, організаційної діяльності, спрямованої на виконання правових актів, прийнятих або безпосередньо народом, або його представницькими (законодавчими) органами [86, с. 50–52]. Межі діяльності виконавчої влади поширюються практично на всі сфери життя: економічну, соціальну, культурну, зовнішніх відносин, оборони, громадського порядку, безпеки тощо. Цим пояснюється використання значних соціально-правових, фінансових, інформаційно-технічних та ідеологічних ресурсів.

Ю. Шемшученко наголошує: за структурою і функціями виконавча влада - найскладніша з усіх інших гілок, тому необхідним є її злагоджений

механізм у всіх елементах як по горизонталі, так і по вертикалі. Але сьогодні спостерігається збільшення чисельності апарату за низької виконавчої дисципліни і досить високої корумпованості. У різних управлінських структурах діє чимало паралельних підрозділів. Неврегульованими залишаються стосунки між місцевими державними адміністраціями, з одного боку, і місцевими радами та їх виконавчими комітетами - з іншого [99, с. 28].

На сучасному етапі розвитку України для покращення оперативного керівництва важливо посилити роль виконавчої влади у вирішенні актуальних питань життя суспільства. Для цього необхідно здійснити низку таких заходів: вдосконалити структуру та розподіл функцій в апараті місцевих держадміністрацій; реформувати державну службу, насамперед з позиції визначення правового статусу кожного службовця та дотримання етичних засад їх діяльності; вирішити питання створення в Україні дієздатної системи державного контролю; розробити та впровадити в життя цілісну програму підготовки та перепідготовки кваліфікованих управлінських кадрів [60, с. 8].

Однією з основних ознак правової демократичної держави є наявність судової влади, яка займає рівне становище із законодавчою і виконавчою гілками та може захистити законні права, інтереси громадянина й держави, гарантувати законність, справедливість, громадянський мир та злагоду. Правосуддя - це така сфера державної діяльності і громадянського життя, в якій ідеї правової держави знаходять найбільш яскраве втілення [78, с. 67]. І, як вірно зауважує В. Москаленко, усвідомлення цього має стати елементом нового правового мислення на державному рівні [75, с. 5].

Крім здійснення правосуддя, судова влада виконує інші повноваження: контроль за законністю й обґрунтованістю рішень та дій державних органів, посадових осіб, державних службовців у випадках їх оскарження до суду; контроль за законністю й обґрунтованістю затримань, застосованих органами дізнання та попереднього слідства; санкціонування проведення дій,

пов'язаних з обмеженням прав громадян, передбачених статтями 29, 30, 31 Конституції; роз'яснення питань судової практики; участь у формуванні судового корпусу тощо.

У системі поділу влад відносно самостійним державно-правовим інститутом є прокуратура - орган, який безпосередньо не входить до жодної з гілок. Органи прокуратури України являють собою єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчих прокурорів вищим. Систему органів прокуратури становлять: Офіс Генерального прокуратура України, обласні та окружні прокуратури. Створена Спеціалізована Антикорупційна прокуратура.

На сьогодні поділ влади в Україні “все ще є ідеалом, на шляху втілення якого у життя треба подолати немало труднощів” [95, с. 63]. Головне завдання нинішнього етапу розвитку Української держави полягає у тому, щоб у межах дії чинної Конституції доступними конституційними засобами (розумний компроміс політичних сил, розвиток і зміцнення системи та механізму стримувань і противаг у взаємовідносинах гілок влади, відповідні тлумачення Конституційного Суду, необхідні поправки до Конституції) досягти такого реального балансу гілок державної влади, який є необхідним і достатнім для їх узгоджених дій та нормального функціонування правової державності.

Конституція України передбачила можливість здійснення влади народом як у цілому, на загальнонаціональному рівні, так і в особі його територіальних спільностей - територіальних громад як пріоритетних суб'єктів системи місцевого самоврядування. Держава визнає місцеве самоврядування як самостійний рівень здійснення територіальною громадою належної їй влади - муніципальної, яка “діє у межах територіальної громади, реалізується від її імені або безпосередньо, або органами та посадовими особами місцевого самоврядування та заснована на нормах права” [100, с. 583].

Місцеве самоврядування слід розглядати як: основу конституційного

ладу України; самостійну діяльність населення по вирішенню питань місцевого значення; одну з форм народовладдя [75, с. 33]. І хоча питання місцевого значення й вирішуються територіальною громадою самостійно, але відбувається це в руслі єдиної конституційної політики.

Основними формами місцевої демократії є: місцеві вибори, місцеві референдуми та консультативні опитування, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання [43, с. 9].

На сучасному етапі становлення місцевого самоврядування в Україні, принципи місцевого самоврядування, тобто основні засади організації і функціонування, повинні бути нормативно закріплені в законодавчих актах, а найважливіші з них - безпосередньо в Конституції. До загальновизнаних принципів місцевого самоврядування належать: законність; захист прав, свобод і законних інтересів людини; соціальна справедливість; гласність [49, с. 129]; багатоманітність організаційних форм здійснення місцевого самоврядування [47, с. 92]; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах визначених законодавством повноважень; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державна підтримка і гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування.

Недоліки організації державної влади і місцевого самоврядування можна усунути шляхом проведення конституційної реформи, основними напрямками якої є: *парламентська* реформа (збільшення обсягу повноважень Верховної Ради України); *адміністративна* реформа (створення ефективного правового механізму забезпечення виконання нормативних актів органів виконавчої влади); *судова* реформа (створення ефективною і реально незалежної судової влади); *реформа місцевого самоврядування*, яка передбачає створення повноцінного місцевого самоврядування всіх рівнів [80, с. 388–391].

Отже, чинна Конституція України закріпила якісно нові засади

організації і здійснення влади Українського народу, державної влади та місцевого самоврядування. Народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, яку може здійснювати як безпосередньо, так і через представників - органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні реалізується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої (Верховна Рада - парламент України - єдиний законодавчий орган), виконавчої (система органів - Кабінет Міністрів - міністерства та інші центральні органи виконавчої влади - місцеві державні адміністрації) та судової (сукупність органів: Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції) влади здійснюють свої повноваження у встановлених межах і відповідно до законів України. Передбачений Конституцією поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову доповнюється теорією поділу на ряд інших видів (гілок) влади (контрольну, президентську). Значним досягненням українського конституціоналізму є також визнання і гарантування місцевого самоврядування і зокрема закріплення територіальних громад як основних суб'єктів місцевого самоврядування.

3.3. Напрями удосконалення українського конституціоналізму

Конституційна реформа в Україні пронизує основні сфери суспільно-політичного життя. Суть перетворень зводиться до створення правової моделі оновленого суспільства і суверенної держави. Темпи і масштаби політичних, соціально-економічних перетворень обумовлюють активізацію конституційного регулювання. Останнє тісно пов'язане з проблемою реалізації Конституції, що становить серцевину конституціоналізму як теорії і практики конституційного будівництва.

Конституція - це фундаментальна база чинного законодавства, безпосереднє джерело національного права, яке спрямовує розвиток правової системи, встановлює процедури і акти нормотворчості, суттєво позначається

на механізмі реалізації норм права. Як зауважує В. М. Селіванов, «Конституція України становить політико-юридичний фундамент не лише сучасних, але й майбутніх демократичних перетворень у суспільних відносинах, політико-юридичну основу відродження українського громадянського суспільства, формування його демократичної правової системи, розвитку соціальної, правової держави, національного законодавства» [101, с. 63].

Нині в Конституції України є можливими та необхідними деякі зміни для подальшого демократичного розвитку України та удосконалення тексту Основного Закону. Зокрема, на це обґрунтовано звертає увагу В. П. Колісник, виходячи з аналізу тексту Конституції [97, с. 101–106].

Модернізація Конституції України і конституційного законодавства, передусім, повинна бути спрямована на усунення існуючих дефектів і прогалин у конституційно-правовому регулюванні. Ця проблема є важливою і актуальною не тільки для України, але й для будь-якої іншої держави, тому що в конституції будь-якої держави (не тільки України) можливі дефекти, подолання яких є необхідною умовою формування та розвитку сучасного українського конституціоналізму. Так, наприклад, до дефектів у праві належать законодавчі колізії. При цьому особливу увагу звертають на себе колізії норм у Конституції України.

Іншою проблемою конституційного законодавства є наявність у ньому прогалин. При цьому слід враховувати, що прогалини можуть бути дійсні та уявні [26, с. 610–611]. Прогалину в праві, як явище, певною мірою висвітлено в юридичній літературі. Так, П. Є. Недбайло визначав прогалину в праві як «прогалину в змісті чинного права щодо фактів суспільного життя, що перебувають у сфері правової дії», підкреслюючи при цьому, що «прогалини в праві не можна ототожнювати з неврегульованістю правом тих суспільних відносин, які не підлягають правовій дії» [34, с. 456, 455].

Прогалини в конституційному праві характеризуються тим, що конкретний вид суспільних відносин не врегульовано конституційно-правовими

нормами, тобто ці норми відсутні в конституційному законодавстві, не встановлено методів конституційно-правового регулювання таких суспільних відносин, не закріплено в конституційному матеріалі принципи, на яких повинно здійснюватися їх регулювання.

Основним і найбільш прийнятним способом перманентного вдосконалення і розвитку конституції є вдосконалення і розвиток конституційного законодавства. Конституція тільки тоді буде несуперечливою і сучасною (тобто відповідною суспільним відносинам, що постійно розвиваються), коли буде створено не один «ідеальний» документ – довершена конституція, що теоретично і практично є неможливим, а коли буде створено струнку, науково обґрунтовану, ієрархічну систему нормативних актів, що дають можливість функціонувати конституції, тобто систему конституційного законодавства. [33, с. 80].

Проведений аналіз існуючих у конституційному праві України прогалин і дефектів, що не претендує на їх повну (всеосяжну) характеристику, дає змогу зробити висновок про необхідність реформування конституційного законодавства і вдосконалення конституційного права в сучасних умовах «нової конституційно-правової ери» в Україні з метою конституційного забезпечення політичної реформи в рамках концепції сучасного українського конституціоналізму.

Передусім, необхідна його систематизація. Цей висновок підтверджується компетентною думкою щодо удосконалення законодавчого процесу в Україні, згідно з якою «важливими складовими здійснення управління законодавчою діяльністю є її планування, координація та контроль... Це вимагає повороту законотворення до систематизації існуючого законодавства, побудови раціональної, внутрішньоузгодженої національної системи законодавства...» [72, с. 406].

Сучасний стан конституційного законодавства України характеризується відсутністю його системності, по суті конституційне законодавство представлене невпорядкованою сукупністю величезної кількості нормативно-

правових актів, що негативно відбивається на практиці сучасного конституціоналізму. Тому необхідність упорядкування цієї сукупності актів не викликає сумнівів. Отже, систематизація конституційного законодавства України є актуальною з таких причин.

1. Галузь конституційного права зазнала істотних змін, пов'язаних з конституційною реформою в Україні, здійснення якої почалося задовго до прийняття Конституції України, у ході якої було прийнято і приймаються нині нові джерела конституційного права.

2. Конституційне право перманентно розвивається, з'являється об'єктивна необхідність прийняття нових нормативно-правових актів, які повинні органічно «вплітатися» в систематизоване конституційне законодавство на основі науково-вивірених критеріїв систематизації законодавства. Системний підхід до формування конституційного законодавства слід розуміти як його поповнення не окремими розрізненими законами та іншими нормативно-правовими актами, а їх відповідними блоками, сформованими за певними сферами конституційно-правового регулювання.

3. У чинному конституційному законодавстві України значна кількість актів піддавалася численним змінам і доповненням, внаслідок чого виникла необхідність у їх новому офіційному опублікуванні. Це доцільно здійснювати в систематизованому вигляді.

4. Конституційне право є первинною, однією з фундаментальних галузей права, що відіграє системоутворюючу роль у правовій системі України, тому від системності конституційного законодавства безпосередньо залежить якість усіх інших галузей законодавства.

Метою сучасного періоду розвитку конституційного законодавства є формування цілісної системи конституційного законодавства, адаптованого до чинної Конституції України, зорієнтованого на досвід світового й вітчизняного конституціоналізму, найважливіші демократичні загальнолюдські цінності, втілені в принципах сучасного українського конституціоналізму.

У розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі

простежується ряд тенденцій. Ці тенденції співзвучні загальним напрямкам розвитку законодавства сучасної України, які зазначають вітчизняні автори, зокрема: радикальна якісна новелізація права (прискорення формування нових галузей та інститутів права та законодавства); інтенсифікація законотворчої діяльності; плюралізація форм (джерел) права; зменшення рівня формалізованості права, ступеня визначеності його норм [70, с. 5].

Одним із найбільш теоретично і практично важливих питань, зокрема, для структуризації системи конституційного законодавства, як нормативної основи сучасного конституціоналізму, є нормативне визначення і закріплення видів, форм та ієрархії нормативно-правових актів. Тому заслуговує на схвалення те, що цим питанням присвячено окремий розділ Закону (розділ II). Втім, деякі положення цього розділу викликають заперечення. Так, ст. 6 Закону закріплює, що «законами України є: 1) Конституція України; 2) кодекси України; 3) закони України». Загалом погоджуючись з наведеною класифікацією, водночас, теоретично обґрунтованим та доцільним було б зазначення особливостей (юридичних властивостей) Конституції – Основного Закону України та її відокремлення у системі нормативно-правових актів, наприклад, присвятивши цьому важливому політико-правовому документу окрему статтю Закону. Ця пропозиція ґрунтується на тому, що за природою Конституція є актом установчої влади народу. Крім того, виходячи з формально-юридичної позиції, Конституція – це нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні властивості, особливий об'єкт регулювання, який є юридичною базою для правотворчості, правозастосування і правосвідомості.

Помітна тенденція до перетворення Конституції в символічний нормативний акт, що знаходить вияв у невиконанні положень Конституції, зокрема, парламентом і Кабінетом Міністрів (не приймаються закони про регламент, Кабінет Міністрів та ін.), в ігноруванні волі народу тощо.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави для наступних висновків:

1. Центральною проблемою конституціоналізму, як і конституційного права в цілому, є проблеми влади, тобто політичної влади: влади народу, державної влади та місцевого самоврядування. Ґрунтуючись на досягненнях вітчизняної та світової конституційної думки і практики конституційного будівництва, чинна Конституція України закріпила якісно нові засади організації і здійснення влади українського народу, державної влади та місцевого самоврядування, що свідчить про її надзвичайно вагоме політичне значення в суспільстві і державі.

Виходячи із загальновизнаної теорії суверенітету народу, чинна Конституція України визнала народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ст. 5). У Конституції також зазначається, що народ може здійснювати владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Легітимні форми безпосереднього народовладдя, природно, не мають обмежень, і Конституція їх не передбачає. Як конституційні форми безпосереднього народовладдя найбільш повно, на думку автора, закріплюються вибори і референдуми. Як основні принципи цих форм безпосереднього народовладдя проголошуються загальновизнані принципи загального, рівного і прямого виборчого права й таємного голосування. Серед інших конституційних форм безпосереднього народовладдя передбачаються мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, індивідуальні і колективні звернення та референтні ініціативи.

Головним здобутком чинної Конституції України і сучасного українського конституціоналізму в цілому є регулювання організації та здійснення державної влади. Конституцією передбачена якісно нова горизонтальна організація державної влади, механізм і порядок її здійснення.

2. Джерелами українського конституціоналізму, який з'явився з

прийняттям Конституції Пилипа Орлика 1710 р., були національні - політико-правові ідеї (вчення) X–XVII століть, державне будівництво української держави в ті часи, а також політико-правові вчення і конституційне будівництво зарубіжних країн. Від часів Конституції Пилипа Орлика український конституціоналізм пройшов важким шляхом, який можливо розподілити на певні етапи:

- Український конституціоналізм початку XVIII–XIX ст., пов'язаний з прийняттям і дією першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та козацько-гетьманським державним будівництвом.

- Український конституціоналізм середини XIX ст. – початку XX ст., пов'язаний з формуванням численних проектів майбутньої української державності.

- Український конституціоналізм періоду 1919–1991 років, пов'язаний з прийняттям низки конституцій, в тому числі першої діючої Конституції УРСР 1919 р., пануванням єдиної марксистської (марксистсько-ленінської) теорії конституції.

- Конституціоналізм періоду незалежності України, головним досягненням якого є Конституція суверенної України 1996 р.

3. До загальних принципів українського конституціоналізму відносяться: верховенство Конституції у правовій системі; верховенство права у суспільстві і державі; поділ влад; обмеженість державної влади; суверенітет Українського народу; взаємна відповідальність держави і особи; непорушність, гарантованість та реальність прав і свобод, їх охорона; відкрите громадянське суспільство; наступність конституційних ідей.

4. Конституціоналізм - це політико-правова категорія, за допомогою якої визначається місце та вплив Конституції у державній правовій системі та суспільстві. У широкому розумінні конституціоналізм є складним явищем, яке складається з конституційних ідей та теорій; масової конституційної свідомості населення країни; конституційних норм, актів та інститутів; конституційного порядку. У вузькому розумінні конституціоналізм – це

система ідей і поглядів, у яких втілюються уявлення про конституційну державу, її конституційне оформлення, а також політико-правова практика реалізації таких ідей і норм, що їх закріплюють. За змістом конституціоналізм - це конституційне будівництво, реалізація Конституції та її охорона, гарантування прав, свобод людини і громадянина.

5. Систему українського конституціоналізму складають нормативно-правові, наукові, історичні, ідеологічні та організаційні основи конституціоналізму - Конституція України, теорія, історія, ідеологія Конституції України та існуючий конституційний лад. Нормативно-правові основи конституціоналізму визначає Основний Закон держави як нормативний акт найвищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини і має власну структуру, особливий порядок прийняття і внесення змін. Наукові основи формує теорія конституціоналізму, що включає: досягнення зарубіжної наукової думки, вчення вітчизняних мислителів минулих часів, сучасні ідеї і концепції українського конституціоналізму про конституцію, суверенітет народу і держави, правову, соціальну, демократичну державу, права і свободи особи тощо. Основними складовими історичних основ конституціоналізму є: передумови, витоки, основні етапи, тенденції, напрями і форми, результати й досягнення становлення і розвитку українського конституціоналізму. Ідеологічні основи конституціоналізму складає система правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має за мету вплив на формування і розвиток правової, політичної й моральної культури. Організаційні основи опосередковує конституційний лад - система суспільних відносин, встановлених на основі і відповідно до Конституції - основними складовими якого є державний і суспільний лад України.

6. Сучасний український конституціоналізм знайшов найбільш повний вияв у конституційних правах, свободах і обов'язках людини й громадянина, в якісно новій організації державної влади, в реалізації чинної Конституції та в системі її охорони. Пріоритетним інститутом конституціоналізму, в тому

числі українського, є реальний інститут прав, свобод, обов'язків людини і громадянина.

Чинна Конституція України є насамперед Конституцією прав і свобод людини й громадянина, дійсно гуманною, оскільки правам і свободам людини й громадянина та їх гарантіям У ній присвячено найбільше статей серед інших конституційних інститутів і зменшено коло конституційних обов'язків. Це свідчить про винятково важливе політичне, економічне, соціальне і культурне значення Основного Закону.

Закріплення в Конституції України розгорнутої системи прав і свобод не є формальним та випадковим. Йому передує пріоритетне ставлення держави до людини, її прав і свобод. “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, — йдеться в ст. 3 Конституції, — визнаються найвищою соціальною цінністю”. Права і свободи людини, її гарантії, зазначається в цій же статті, визначають зміст і спрямованість держави, яка відповідальна перед людиною за свою діяльність. Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Водночас переважна більшість положень, присвячених правам, свободам і їх гарантіям, ґрунтується на міцній сучасній науковій основі конституціоналізму. Чинна конституція найбільш повно серед конституцій світу імплементувала міжнародно-правові акти, присвячені правам і свободам людини, закріпивши громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні права і свободи.